

Ciències Socials i Jurídiques

Guies per a una
docència universitària
amb perspectiva de gènere

Geografia

Maria Prats Ferret
Mireia Baylina Ferré

Xarxa Vives
d'universitats

GEOGRAFIA

GUIES PER A UNA DOCÈNCIA UNIVERSITÀRIA AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE

Maria Prats Ferret

Mireia Baylina Ferré

AQUESTA COL·LECCIÓ DE GUIES ESTÀ IMPULSADA PEL GRUP DE TREBALL D'IGUALTAT DE GÈNERE DE LA XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Ada GARRIGA COTS, presidenta de la Comissió d'Igualtat, Universitat Abat Oliba CEU
Carmen VIVES CASES, directora del secretariat d'Igualtat, Universitat d'Alacant
Marta TORT COLET, comissària d'Educació, Cultura, Joventut i Esport, Universitat d'Andorra
Maria PRATS FERRET, directora de l'Observatori per a la Igualtat, Universitat Autònoma de Barcelona
Núria Sara MIRAS BORONAT, delegada del rector per a la direcció de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Barcelona
Elisa MARCO CRESPO, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat CEU Cardenal Herrera
Ana M. PLA BOIX, delegada del rector per la Igualtat de Gènere, Universitat de Girona
Esperanza BOSCH FIOLE, directora i coordinadora de l'Oficina per a la Igualtat d'Oportunitats entre Dones i Homes, Universitat de les Illes Balears
Consuelo LEÓN LLORENTE, responsable de la Unitat d'Igualtat, Universitat Internacional de Catalunya
Fernando VICENTE PACHÉS, director de la Unitat d'Igualtat, Universitat Jaume I
Anna ROMERO BURILLO, directora del Centre Dolors Piera d'Igualtat d'Oportunitats i Promoció de les Dones, Universitat de Lleida
Maria José ALARCÓN GARCÍA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Miguel Hernández d'Elx
Maria OLIVELLA QUINTANA, coordinadora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Oberta de Catalunya
Dominique SISTACH, responsable de la Comissió d'Igualtat d'Oportunitats, Universitat de Perpinyà Via Domitia
Josefina ANTONIJUAN RULL, vicerectora de Responsabilitat Social i Igualtat, Universitat Politècnica de Catalunya
M. Rosa CERDÀ HERNÁNDEZ, responsable de la Unitat d'Igualtat, Universitat Politècnica de València
Rosa CERAROLS RAMÍREZ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Pompeu Fabra
Andrea DEL POZO RODRÍGUEZ, cap de l'Àrea de Secretaria General, Universitat Ramon Llull
Víctor MERINO SANCHO, comissionat d'Igualtat, Diversitats i Benestar, Universitat Rovira i Virgili
Rosa Maria MOCHALES SAN VICENTE, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de València
Mar BINIMELIS ADELL, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya

Edita XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Edifici Àgora Universitat Jaume I · Campus del Riu Sec

12006 Castelló de la Plana

<http://www.vives.org>

ISBN: 978-84-09-44325-3

LLIBRE SOTA UNA LICÈNCIA CREATIVE COMMONS BY-NC-SA.

Autores: Maria Prats Ferret i Mireia Baylina Ferré.

Coordinadores: M. José Rodríguez Jaume i Maria Olivella Quintana @Xarxa Vives d'Universitats, 2022

**Generalitat de Catalunya
Institut Català de les Dones**

Xarxa Vives
d'universitats

Aquesta obra ha estat editada amb el suport de l'Institut Català de les Dones de la Generalitat de Catalunya.

SUMARI

PRESENTACIÓ	5
01. INTRODUCCIÓ	9
02. LA CEGUESA AL GÈNERE EN GEOGRAFIA I LES SEVES IMPLICACIONS	11
03. PROPOSTES GENERALS PER A INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA	15
3.1. Fer visibles les autores i adoptar una postura crítica davant la producció de coneixement geogràfic	15
3.2. Com explicar i emprar la diferència de gènere/sexe i altres conceptes bàsics des de la geografia	16
3.2.1. El gènere i la interseccionalitat d'identitats. El paper del lloc	19
3.3. Revisió de les teories de pensament geogràfic	20
3.4. Pedagogies feministes i queer: la proposta dels Mapes Rellu de l'Experiència per treballar les geografies de la interseccionalitat	23
04. PROPOSTES PER INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA EN GEOGRAFIA	24
4.1. Objectius de les assignatures de geografia amb perspectiva de gènere	24
4.2. Continguts de les assignatures de geografia amb perspectiva de gènere	25
4.2.1. Exemple 1: globalització, treball i gènere	25
4.2.2. Exemple 2: geografia urbana i urbanisme amb perspectiva de gènere	28
4.2.3. Exemple 3: gènere, ruralitat i sexualitat	32
4.2.4. Exemple 4: geografia política, conflictes i riscos ambientals	34
4.3. Avaluació de l'assignatura	38

05. RECURSOS DOCENTS ESPECÍFICS PER A LA INCORPORACIÓ DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN GEOGRAFIA	40
5.1. Ús no sexista del llenguatge	40
5.2. Ús d'exemples, dades i escales sensibles al gènere	41
5.3. Espai i ambient acadèmic respectuós i confortable per a totes les persones	43
5.4. Objectius formatius	44
5.5. Masculinització de la geografia	45
06. ENSENYAR A FER RECERCA EN GEOGRAFIA SENSIBLE AL GÈNERE	47
07. RECURSOS PEDAGÒGICS EN GEOGRAFIA I GÈNERE	51
7.1. Webgrafia	51
7.2. Bibliografia sobre geografia i gènere	52
7.3. Revistes de referència en geografia i gènere	54
7.4. Glossari de conceptes geogràfics amb perspectiva de gènere	54
7.5. Enllaços a guies docents d'assignatures sobre geografia i gènere als graus de Geografia	55
08. PER APROFUNDIR	56
8.1. Bibliografia citada i de referència	56

PRESENTACIÓ

Què és la perspectiva de gènere i quina rellevància té en la docència dels programes de grau i de postgrau? Aplicada a l'àmbit universitari, la perspectiva de gènere o transversalitat de gènere és una política integral per promoure la igualtat de gènere i la diversitat en la recerca, la docència i la gestió de les universitats, tots ells àmbits afectats per diferents biaixos de gènere i altres eixos de discriminació. Com a estratègia transversal, implica que totes les polítiques tinguin en compte les característiques, necessitats i interessos tant de les dones com dels homes, tot distingint els aspectes biològics (sexe) de les representacions socials (normes, rols, estereotips) que es construeixen culturalment i històricament de la feminitat i la masculinitat (gènere) a partir de la diferència sexual.

La Xarxa Vives d'Universitats (XVU) promou la cohesió de la comunitat universitària i reforça la projecció i l'impacte de la universitat en la societat impulsant la definició d'estratègies comunes, especialment en l'àmbit d'acció de la perspectiva de gènere. És oportú recordar que les polítiques que no tenen en compte aquests rols diferents i necessitats diverses i, per tant, són cegues al gènere, no ajuden a transformar l'estructura desigual de les relacions de gènere. Això també és aplicable a la docència universitària, a través de la qual oferim a l'alumnat una sèrie de coneixements per entendre el món i intervenir-hi en el futur des de l'exercici professional, proporcionem fonts de referència i autoritat acadèmica i busquem fomentar l'esperit crític.

Una transferència de coneixement a les aules sensible al sexe i al gènere comporta diferents beneficis, tant per al professorat com per a l'alumnat. D'una banda, en aprofundir en la comprensió de les necessitats i comportaments del conjunt de la població s'eviten les interpretacions parcials o esbiaixades, tant a nivell teòric com empíric, que es produeixen quan es parteix de l'home com a referent universal o no es té en compte la diversitat del subjecte dones i del subjecte homes.

D'aquesta manera, incorporar la perspectiva de gènere millora la qualitat docent i la rellevància social dels coneixements, les tecnologies i les innovacions (re) produïdes. D'altra banda, proporcionar a l'alumnat noves eines per a identificar els estereotips, normes i rols socials de gènere contribueix a desenvolupar el seu esperit crític i a adquirir competències que li permeten evitar la ceguesa al gènere en la seua pràctica professional futura. Així mateix, la perspectiva de gènere permet al professorat prestar atenció a les dinàmiques de gènere que tenen lloc en l'entorn d'aprenentatge i adoptar mesures que asseguruen que s'atén a la diversitat d'estudiants.

El document que teniu a les mans és fruit del pla de treball del Grup de Treball en Igualtat de Gènere de la XVU, centrat en la perspectiva de gènere en la docència i la recerca universitàries. Al 2017 es va publicar l'informe *La perspectiva de gènere en docència i recerca a les universitats de la Xarxa Vives: Situació actual i reptes de futur* (2017), coordinat per Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra) i Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), que constata que la incorporació efectiva de la perspectiva de gènere en la docència universitària seguia sent un repte pendent, malgrat el marc normatiu vigent a nivell europeu, estatal i dels territoris de la XVU. Al 2021 es va publicar una nova edició d'aquest informe, en aquesta ocasió coordinat per M. José Rodríguez Jaume i Diana Gil González (Universitat d'Alacant). S'hi conclouia que, tot i que el gènere s'està incloent progressivament en assignatures dels plans d'estudi dels diferents graus, encara persisteix un enfocament restrictiu que, si bé promou la formació en gènere en els continguts, els plantejaments i les metodologies, presenta limitacions com el canvi reduït en la cultura organitzativa i de gestió de les universitats o la convivència amb la ceguesa al gènere de la resta d'assignatures del pla d'estudis.

Un dels principals reptes identificats en ambdós informes per superar la manca de sensibilitat al gènere dels currículums dels programes de grau i de postgrau era la necessitat de formar al professorat en aquesta competència. Així, s'apuntava la necessitat de comptar amb recursos docents que ajuden el professorat a fer una docència sensible al gènere.

Per aquest motiu el Grup de Treball en Igualtat de Gènere de la XVU va acordar desenvolupar i continuar nodrint la col·lecció *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere*, sota la coordinació en una primera fase de Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant) i Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra), i de M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant) i Maria Olivella Quintana (Universitat Oberta de Catalunya) en les següents.

En conjunt s'han elaborat fins al moment 28 guies que s'han encarregat a professorat expert en l'aplicació de la perspectiva de gènere a la seua disciplina de diferents universitats:

ARTS I HUMANITATS:

- ANTROPOLOGIA: Jordi Roca Girona (Universitat Rovira i Virgili)
FILOLOGIA I LINGÜÍSTICA: Montserrat Ribas Bisbal (Universitat Pompeu Fabra)
FILOSOFIA: Sonia Reverter-Bañón (Universitat Jaume I)
HISTÒRIA: Mónica Moreno Seco (Universitat d'Alacant)
HISTÒRIA DE L'ART: M. Lluïsa Faxedas Brujats (Universitat de Girona)
MUSEOLOGIA I MUSEOGRAFIA: Ester Alba Pagán (Universitat de València)

CIÈNCIES SOCIALS I JURÍDIQUES:

- COMUNICACIÓ: Maria Forga Martel (Universitat de Vic – Universitat Central de Catalunya)
DRET I CRIMINOLOGIA: M. Concepción Torres Díaz (Universitat d'Alacant)
EDUCACIÓ I PEDAGOGIA: Montserrat Rifà Valls (Universitat Autònoma de Barcelona)
GEOGRAFIA: Maria Prats Ferret i Mireia Baylina Ferré (Universitat Autònoma de Barcelona)
SOCIOLOGIA, ECONOMIA I CIÈNCIA POLÍTICA: Rosa M. Ortiz Monera i Anna M. Morero Beltrán (Universitat de Barcelona)
TURISME: Ester Noguer Juncà (Universitat de Girona) i Montserrat Crespi Vallbona (Universitat de Barcelona).

CIÈNCIES:

- FÍSICA: Encina Calvo Iglesias (Universidade de Santiago de Compostela)
MATEMÀTIQUES: Irene Epifanio López (Universitat Jaume I)

CIÈNCIES DE LA VIDA:

- BIOLOGIA: Sandra Saura Mas (Universitat Autònoma de Barcelona)
CIÈNCIES DE L'ACTIVITAT FÍSICA I L'ESPORT: Pedrona Serra Payeras i Susanna Soler Prat (INEF Barcelona)
INFERMERIA: M. Assumpta Rigol Cuadra i Dolors Rodríguez Martín (Universitat de Barcelona)
MEDICINA: M. Teresa Ruiz Cantero (Universitat d'Alacant)
NUTRICIÓ I DIETÈTICA: Purificación García Segovia (Universitat Politècnica de València)
PSICOLOGIA: Esperanza Bosch Fiol i Salud Mantero Heredia (Universitat de les Illes Balears)

ENGINYERIES I ARQUITECTURA:

ARQUITECTURA: María-Elia Gutiérrez-Mozo, Ana Gilsanz-Díaz, Carlos Barberá-Pastor i José Parra-Martínez (Universitat d'Alacant)

CIÈNCIES DE LA COMPUTACIÓ: Paloma Moreda Pozo (Universitat d'Alacant)

ENGINYERIES AGRÀRIES: M. Dolores Raigón Jiménez (Universitat Politècnica de València)

ENGINYERIA NAVAL, MARINA I NÀUTICA: Clàudia Barahona Fuentes i Marcel·la Castells Sanabra (Universitat Politècnica de Catalunya)

ENGINYERIA INDUSTRIAL: Elisabet Mas de les Valls Ortiz i Marta Peña Carrera (Universitat Politècnica de Catalunya)

ENGINYERIA MULTIMÈDIA: Susanna Tesconi (Universitat Oberta de Catalunya)

ENGINYERIA ELECTRÒNICA DE TELECOMUNICACIÓ: Sònia Estradé Albiol (Universitat de Barcelona)

METODOLOGIA:

DOCÈNCIA EN LÍNIA AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE: Míriam Arenas Conejo i Iolanda García González (Universitat Oberta de Catalunya).

Aprendre a incorporar la perspectiva de gènere en les assignatures impartides no implica res més que una reflexió sobre els diferents elements que configuren el procés d'ensenyament-aprenentatge, tot partint del sexe i del gènere com a variables analítiques clau. Per poder revisar les vostres assignatures des d'aquesta perspectiva, a les Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere trobareu recomanacions i indicacions que cobreixen tots aquests elements: objectius, resultats d'aprenentatge, continguts, exemples i llenguatge utilitzats, fonts seleccionades, mètodes docents i d'avaluació i gestió de l'entorn d'aprenentatge. Al cap i a la fi, incorporar el principi d'igualtat de gènere no és només una qüestió de justícia social sinó de qualitat de la docència.

M. José Rodríguez Jaume i Maria Olivella Quintana, coordinadores

01. INTRODUCCIÓ

La geografia és una disciplina de molt ampli abast, en ser la ciència que estudia la superfície terrestre, les societats que l'habiten i els territoris, paisatges o llocs que es generen de la interacció dels dos primers elements. És per tant una disciplina on, des del seu inici, l'interès se situa en la interacció entre fenòmens naturals i fenòmens socials i que històricament ha generat ponts entre les ciències físiques i les ciències socials. Aquest fet ha permès que, a diferència d'altres ciències físiques, la geografia hagi estat més oberta a incorporar teories crítiques provinents dels moviments socials. En aquesta línia, la geografia feminista té una llarga trajectòria i les autores d'aquesta guia en són dos importants referents a l'estat espanyol. Maria Prats Ferret i Mireia Baylina Ferré, ambdues professores a la UAB, ens presenten al llarg del text i de manera molt precisa la transformació de la geografia com a disciplina, com a professió i com a currículum acadèmic a mesura que les teories feministes i la interseccionalitat han anat incorporant-se al corpus teòric de la mateixa.

En capítol 2 les autores ens exposen quines són les principals transformacions conceptuals de la disciplina, i especialment l'evolució conceptes com territori, espai o paisatge, a partir de la incorporació de la perspectiva de gènere. També ens expliquen com està evolucionant la professió i ens avancen que, si bé hi ha una major incorporació de la perspectiva de gènere, la progressiva tecnificació de la mateixa està masculinitzant-la, amb la consegüent pèrdua de referents femenins.

A continuació, en el capítol 3, Baylina i Prats ens presenten quatre propostes d'incorporació de la perspectiva de gènere en la docència universitària, focalitzades en Geografia però que poden ser aplicades a la resta de disciplines: 1) fer visibles les autores i adoptar una postura crítica davant la producció de coneixement geogràfic; 2) com explicar i emprar la diferència de gènere/sexe i altres conceptes bàsics des de la geografia; 3) revisió de les teories de pensament geogràfic; 4) pedagogies feministes i *queer* i la proposta dels Mapes Relleu de l'Experiència per treballar les geografies de la interseccionalitat.

En el capítol 4, les autores segueixen aprofundint en com transformar la docència de la geografia, ara sí posant exemples pràctics duts a terme en el Departament de Geografia a la UAB en tres dimensions clau de les assignatures: els objectius, els continguts i l'avaluació. En relació als continguts Baylina i Prats ofereixen innovacions conceptuals i

docents en temàtiques com Globalització, treball i gènere; Geografia urbana i urbanisme amb perspectiva de gènere; Gènere, ruralitat i sexualitat, i Geografia política, conflictes i riscos ambientals. Les propostes dels capítols 3 i 4 venen seguides d'un capítol 5 que conté una gran diversitat de recursos pedagògics i d'un capítol 6 que ens convida a reflexionar com ensenyar a fer recerca en geografia sensible al gènere.

02. LA CEGUESA AL GÈNERE EN GEOGRAFIA I LES SEVES IMPLICACIONS

Durant molts segles la meitat de la humanitat ha estat ignorada com a objecte d'estudi en geografia, igual que ha passat en altres ciències socials. Fa ja uns cinquanta anys i gràcies al moviment feminista i a l'evolució de la situació de les dones a la societat (ocupació, formació, participació política, condicions de vida) s'ha desenvolupat el procés científic de fer visible a l'altra meitat del gènere humà a la disciplina. La geografia ha considerat tradicionalment la societat com un conjunt neutre, asexuat i homogeni, sense plantejar les profundes diferències que hi ha entre homes i dones en la utilització de l'espai. L'espai no és neutre des del punt de vista de gènere i això implica la necessitat d'incorporar les diferències socials entre homes i dones i les diferències territorials en les relacions de gènere per explicar la realitat en qualsevol lloc del món i a qualsevol escala. Això vol dir que gairebé tots els temes tractats per la geografia poden i han de ser reformulats des d'aquesta perspectiva.

A què es deu aquest oblit? La geografia ha estat històricament una disciplina acadèmica dominada per homes. Les dones han estat menys presents en l'acadèmia, en els temes de recerca i, sobretot, com a productores de coneixement. El coneixement és una creació social; per tant, el tipus de coneixement que ofereix una disciplina depèn de qui el produeix, quins mètodes s'utilitzen i per a què ha de servir. Gillian Rose (1993) mostra com la geografia es reivindica com a exhaustiva i universal mentre el discurs sobre el que es fonamenta està basat en una posició situada i contextual que encarna el subjecte masculí, blanc, burgès i heterosexual. La noció específica de coneixement a partir de la qual pensen els geògrafs és la que marginalitza les dones de la disciplina: per una banda en tant que deslegítima qualsevol coneixement produït per un altre subjecte, i per altra, en tant que construeix les categories de pensament de la geografia únicament des de la seva perspectiva, ignorant la diversitat que conforma la realitat social.

Les arrels de l'androcentrisme en la disciplina es troben en la conceptualització de les categories de gènere home/dona com a categories identitàries binàries i relacionals. És a dir, que es construeixen a partir de constel·lacions simbòliques i discursives oposades respecte l'"altre", dotant més valor a unes categories que a les altres. Així, la masculinitat s'ha construït com el subjecte en oposició a una alteritat femenina subordinada. Aquesta connexió entre la identitat masculina (el subjecte) i el saber, fa de l'home productor legítim de coneixement i la construcció binària del gènere es vincula anàlogament amb una construcció sobre els és-

ners racionals (únicos capaços de produir coneixement científic objectiu, neutral, verídic, absolut) i els irracionals (com les dones, no concebibles com a subjectes de coneixement).

La crítica feminista ha apuntat bàsicament en el biaix androcèntric present en la tasca científica, intentant evidenciar com l'assumpció donada per descomptat d'objectivitat i racionalitat no és més que una determinada visió hegemònica i parcial de la realitat i la forma d'aproximar-nos a ella. Per això, autores com Donna Haraway (1991) defensen el «coneixement situat» com a forma de fer ciència des de la posició (sigui de gènere, ètnia, edat, orientació sexual, etc.) que s'ocupa, sent conscient dels biaixos que comporta en la pràctica científica més que no pas negant-los.

Així doncs, històricament s'han fet evidents molts **prejudicis sexistes en la recerca i docència geogràfiques**, oferint, per tant, anàlisis parcials i esbiaixades de la realitat social. Per exemple, quan no s'han extret dades sociodemogràfiques i econòmiques diferenciades per sexe (com mesurar l'estatus social d'una llar únicament per la renda del *cap de família* —que es dona per fet que és l'home, obviant l'elevat nombre de llars monomarentals al món o l'existència de famílies no heterosexuales)—. També s'ha tractat l'activitat econòmica de la població seguint un significat molt restringit de treball (com a activitat realitzada amb valor de canvi), i per tant, exclouent totes les altres activitats que tenen un valor d'ús, entre elles el treball domèstic, el treball de cura, el treball voluntari... però també aquelles activitats que reverteixen en termes monetaris però que es desenvolupen en l'economia informal (no declarada), o el treball en la producció de subsistència, entre altres. En totes aquestes altres formes de treball trobem moltes dones, les activitats de les quals no han estat reconegudes ni econòmicament ni social. El fet de considerar la divisió del treball segons el gènere proporciona a la investigadora i/o docent l'eina analítica necessària per explicar la desigual distribució del treball entre homes i dones al món, en tots els contextos, i posa en evidència la complexa relació de les dones amb el treball i les raons d'aquesta complexitat.

En general s'ha investigat i s'ha impartit docència sobre les activitats, els espais i paisatges que han reflectit les experiències dels homes, relacionades amb l'economia de mercat, els espais públics, les grans infraestructures de transport, la geopolítica internacional, els conflictes armats, etc. i s'ha ignorat aquells que formen part de la vida quotidiana de les dones com els espais educatius, de salut, de consum, de cura... en escales de proximitat com el barri, la comunitat o la pròpia llar. Però no només, també s'ha obviat el paper de les dones en l'ús dels recursos

com l'aigua, l'energia, en la gestió del medi ambient... i en general, en tots els anteriors, atribuïts als homes.

En altres ocasions, les recerques s'han orientat tant a homes com a dones però s'han analitzat sempre en termes d'experiències masculines, com les migracions, avaluades en funció del migrant masculí sense considerar les motivacions i experiències de la resta de la unitat familiar. Totes aquestes investigacions han assumit que les vivències dels homes poden representar totes les experiències, afirmació que qüestiona de forma directa la suposada neutralitat de la ciència. I a vegades, quan s'ha volgut tractar «el paper de les dones al món», amb la voluntat de fer-les visibles, s'ha fet en temes de geografia de la població, on s'aborden temes com la fecunditat i el creixement demogràfic, reforçant encara més la imatge de les dones dedicades exclusivament o principalment a la reproducció.

Les primeres investigacions ja van posar de manifest la dificultat metodològica per a obtenir dades sobre les dones, les seves activitats i els seus espais de referència. En alguns casos, com al sector agro-ramader, les agricultores o les ramaderes han estat considerades estadísticament durant molts anys com a «mestresses de casa» o, en el millor dels casos, com a «ajudes familiars» o «cònjuges», categories estadístiques que no indiquen cap situació professional, suposen activitats subordinades a altres que es consideren principals i que devaluen el treball de les dones al sector primari. Per tant, investigadors/es i docents han hagut d'acumular fets i coneixements sobre la vida quotidiana de les dones i la seva relació amb l'entorn per a poder anar després més enllà i preguntar-nos perquè les coses són d'una manera i què determinen les formes del futur. Una geografia que eviti les dones i les seves activitats o que assumeixi els tradicionals rols de gènere és ceguesa de gènere i no pot contribuir mai a la visió d'una societat igualitària.

La geografia incorpora la perspectiva de gènere primer observant i analitzant els patrons diferencials de les dones en la seva relació amb l'espai i més endavant reconeixent l'estructura de gènere a la societat com un element fonamental per comprendre els canvis econòmics i socials del món contemporani i la forma com el medi geogràfic és constituït i utilitzat per la població. La geografia feminista vol analitzar la relació entre les divisions de gènere i les divisions espacials per a descobrir com es constitueixen mútuament i mostrar els problemes ocults darrera de la seva aparent naturalitat. Es tracta de conèixer com els homes i les dones experimenten els llocs i mostrar que les diferències formen part de la constitució social tant del lloc com del gènere, i que això es pot canviar.

Malgrat que la geografia feminista té un recorregut de cinquanta anys, la seva presència al món es concentra encara en només una quarantena de països, principalment angloparlants i només tres a l'Àfrica (Blidon i Zaragocín, 2019). Les desigualtats entre territoris i cultures és notòria. El potencial transformador de la geografia feminista —que rellegeix la disciplina començant pels seus conceptes clau: lloc, espai i paisatge— no és fàcil d'encaixar en contextos conservadors i patriarcals, amb estructures de poder ben consolidades. La mateixa paraula «feminista» és rebutjada en molts llocs per la seva connotació política. Fins i tot les investigadores mateixes no s'han anomenat a elles mateixes com a geògrafes feministes per por a ser devaluades i excloses, i això no només en societats on la seva pràctica condueix a conseqüències adverses, sinó també en contextos europeus propers, o a casa nostra. Investigadores i docents que han introduït aquesta perspectiva a la geografia catalana i espanyola han fet referència a clares resistències per a l'acceptació, o simple tolerància, d'aquesta perspectiva en la disciplina geogràfica (Sabaté, 1984; Garcia Ramon, 1989).

A nivell professional, l'ocupació dels primers llicenciats/des en geografia (anys vuitanta del segle xx) va ser la docència, particularment a l'ensenyament secundari. La disciplina, malgrat volar sola sense la història, encara es relacionava molt amb el coneixement de formació bàsica en l'educació obligatòria, i per tant amb un perfil professional clar en la docència. Un estudi de Garcia Ramon i Pujol (2004) assenyalava que als anys setanta les dones eren majoritàries entre l'alumnat de geografia a la universitat, i ho expliquen a partir de la vinculació de la disciplina amb la professió docent, tradicionalment més feminitzada. Als anys noranta es troben amb una situació que apunta cap a la masculinització de la disciplina, tant en el professorat, com en l'alumnat pre-doctoral i en l'alumnat de grau. Les autores ho atribueixen a la imatge tècnica de la disciplina, que deriva dels ensenyaments (amb més pes dels continguts tècnics i instrumentals) i del creixement de la pràctica professional fora de l'ensenyament. Aquesta situació sembla continuar en l'actualitat, sobretot pel que fa a l'alumnat.

La geografia com a professió emergent en àmbits com la planificació urbana, l'ordenació del territori, el medi ambient, la cartografia i els Sistemes d'Informació Geogràfica representen noves oportunitats professionals per a les persones graduades. No obstant això, el fet de la major presència masculina no és un bon indicador pel que fa a la igualtat de gènere. Encara que els joves professionals introdueixin la perspectiva de gènere en la seva pràctica professional, que és possible i necessària en tots els àmbits esmentats anteriorment, calen referents professionals femenins, i més quant més tecnificada sigui la disciplina.

03. PROPOSTES GENERALS PER A INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA

3.1. Fer visibles les autores i adoptar una postura crítica davant la producció de coneixement geogràfic

En la docència, incorporar la perspectiva de gènere implica revisar els biaixos androcèntrics de les disciplines. Aquesta revisió comporta, en primer lloc, incloure el coneixement produït per les dones científiques i expertes, així com les perspectives crítiques que desvetllen conceptualitzacions androcèntriques (Ponferrada, 2017). Això incideix tant en la bibliografia bàsica de referència de totes les assignatures (els manuals, els textos seminals, els atles...) com en la bibliografia més especialitzada vinculada a temes concrets (articles científics, recursos audiovisuals com pel·lícules, documentals, fotografies, mapes...) i, per descomptat, en tot el que sigui de lectura obligatòria. Des de fa uns anys, l'acadèmia segueix els principis neoliberals tant pel que fa a la gestió interna com a la producció i difusió del coneixement científic. Això vol dir que els investigadors/es es veuen forçats a publicar en revistes internacionals indexades en bases de dades propietat de grans grups corporatius que s'han atorgat la llicència de determinar la qualitat de la recerca científica en base a qui publiqui en les revistes que apareixen a les seves bases. Aquesta pràctica exclou investigadors/es que publiquen en altres mitjans, per raons diverses, entre elles, per mantenir posicions crítiques amb aquest procediment. Les bibliografies de les assignatures haurien de ser inclusives en aquest sentit i donar visibilitat a la bona qualitat científica, independentment del mitjà pel qual es difon. De l'autoria cal fer constar, òbviament, el nom de pila, per tal de facilitar, en la mesura del possible, la identitat de gènere.

En totes les disciplines hi ha persones de renom per a la seva contribució al coneixement i és fàcil recordar noms d'autors masculins, i a vegades també la seva imatge, als quals se'n fa esment a classe; és d'interès repassar les biografies d'investigadores dones, les pioneres en la disciplina i també les joves que introdueixen perspectives innovadores, i aturar-se a pensar sobre la dimensió biogràfica que hi ha al darrere de la seva aportació científica. Igualment, és freqüent que el/la docent es refereixi a algun «mestre» destacat en la disciplina de la universitat on imparteix la docència; normalment és un referent masculí. Convindria pensar en el mestratge destacat d'alguna dona i esmentar-la, i si no s'ha pogut donar el cas, obviar tot allò que contribueixi a la reproducció de les desigualtats de gènere. Aquesta qüestió es fa extensiva a l'exhibició de fotografies, per exemple, en els plafons dels departaments universitaris, dels prohoms de la disciplina.

3.2. Com explicar i emprar la diferència de gènere/sexe i altres conceptes bàsics des de la geografia

La geografia amb perspectiva feminista és la que incorpora les aportacions teòriques del feminisme a l'explicació i interpretació dels fets geogràfics. Això vol dir incorporar el gènere en la interpretació del món on vivim i també reconèixer el paper diferencial de les persones en la relació entre la població i el medi natural. L'aportació de les diferents ciències socials a la construcció de conceptes al voltant del gènere ha donat poca importància a les variacions espacials i la geografia ha ignorat les variables i conceptes bàsics al voltant del gènere; per tant, la geografia feminista és el lloc de trobada entre el gènere i les variacions espacials.

Entenem *gènere* com les diferències entre homes i dones que han estat construïdes socialment. La major part de diferències entre homes i dones en relació a funcions, divisió del treball i relacions de poder deriven de les diferències de gènere (construcció social) i no del sexe (constitució biològica); el gènere com a construcció social té variacions territorials, quelcom que no ocorre amb el sexe. Els *rols de gènere* descriuen qui fa què, on i quan. L'atribució dels diferents rols a homes i dones té també variacions territorials.

La *divisió del treball segons el gènere* o *divisió sexual del treball* és l'atribució de determinats treballs als homes i altres a les dones. Aquesta divisió és universal, existeix a totes les cultures i regions; no obstant això, la forma concreta en que es materialitza ofereix variacions territorials i socials. Amb la deconstrucció del concepte de *treball*, el feminisme ha aportat la distinció entre treball *productiu* (el que es ven o es pot vendre al mercat) i el *reproductiu* (destinat al manteniment biològic i social de les persones) (Benería, 1981), fent surar l'altra part de l'economia, la invisible. Avui, en el context de la tensió entre els temps de la reproducció i les exigències del treball mercantil es parla de com es pot organitzar una societat perquè la vida sigui sostenible per a tothom. Amaia Pérez Orozco (2014) planteja desplaçar l'eix analític des processos de valorització de capital cap als processos de *sostenibilitat de la vida*, entenent la socioeconomia com un circuit integrat producció-reproducció, treball remunerat-treball no remunerat, mercat-Estat-llars, valorant en quina mesura genera condicions per a una vida que mereixi ser viscuda.

Les *relacions de gènere* fan referència a les relacions de poder existents entre homes i dones. En molts àmbits espacials i culturals hi ha una relació de subordinació de les dones respecte dels homes; ara bé, les característiques i la intensitat d'aquesta subordinació són diferents segons els llocs. Sobre la subordinació de

les dones, el feminisme ha aportat el concepte de *patriarcat*, entès com el sistema econòmic i social pel qual els homes s'apropien del treball de les dones (productiu i reproductiu). Sylvia Walby explica a *Theorizing Patriarchy* (1990) que les relacions patriarcalcs a les societats industrials es construeixen i es mantenen gràcies a sis estructures en les que els homes dominen i exploten a les dones: la producció domèstica (els homes s'apropien del valor del treball domèstic de les dones), les relacions patriarcalcs en el treball remunerat (les dones queden relegades als treballs menys pagats), les relacions patriarcalcs en el pla de l'Estat (els homes dominen les institucions i legislen de forma desavantatjosa per les dones), la violència masclista, les relacions patriarcalcs en l'àmbit de la sexualitat (els homes controlen el cos femení) i les relacions patriarcalcs en les institucions culturals (control masculí dels mitjans de comunicació i de les representacions que ofereixen de les dones).

En la reinterpretació de la geografia des d'una perspectiva de gènere ens podem centrar en tres grans àmbits que abracen pràcticament tota la disciplina: i) Les relacions existents entre el gènere i conceptes clau en geografia com l'espai, el lloc o la natura; ii) les diferències territorials en els rols i relacions de gènere; i iii) l'ús i experiència diferencials de l'espai entre homes i dones, a diferents escales, des de la local (utilització de l'espai quotidià) a la global (moviments migratoris transnacionals, per exemple) (Sabaté *et al.*, 1995).

Si ens fixem en el sentit actual del concepte de *lloc*, veurem com des del feminisme ens preguntem què entenem per llocs i com ens relacionem amb ells. Ja fa temps que els llocs eren (suposadament) àrees delimitades ocupades per comunitats homogènies. Avui serien tot el contrari; segons la geògrafa britànica Doreen Massey (1991), els definiríem com un conjunt de relacions establertes entre comunitats ben heterogènies; un sentit del lloc sense fronteres, obert a l'exterior. En un món global, Massey parla de la *compressió espai-temps*, o la superació de l'espai pel temps en una època de màxima mobilitat (moviment i comunicació a través de l'espai, extensió geogràfica de les relacions socials) i fa referència a la nostra experiència de tot plegat. Per tant, si al capdavant tot depèn de la nostra experiència, les nostres identitats, entre elles el gènere, influeixen en com vivim els llocs. El fet de poder moure'ns entre països o passejar pels carrers de nit són accions que no només estan influenciades pel capital. La mobilitat de les dones arreu del món, per exemple, està limitada en intensitat i característiques diferents segons els llocs, no pel capital, sinó pels homes (violència física, mirades sexualitzades, o prohibicions directes d'anar soles per l'espai públic).

En la *relació entre el gènere i la natura*, pensem per exemple en dones que fan agricultura ecològica o ramaderia extensiva (Baylina, 2020). Volen que els consumidors/es siguin més conscients de comprar productes locals i consideren que la qualitat de vida associada a la seva vida de pageses és molt important. Les seves filosofies sobre l'agricultura i la sostenibilitat inclouen no malmetre el sòl, treballar poc sobre la terra i treballar amb allò que la terra et diu. Aquestes dones articulen molt bé els elements de qualitat de vida per a elles, la seva família i la comunitat amb el respecte a la natura. Les seves perspectives sobre la natura no són passives, reconeixen l'ús instrumental que fan de la terra perquè la necessiten per a sobreviure però també reconeixen que el seu benestar està íntimament lligat a la terra. Aquesta ètica de la cura està a la intersecció entre utilitat, interès econòmic i obligacions morals envers la llar i la comunitat.

Una *geografia regional de gènere* mostra com el gènere és important en la geografia i com la geografia condiona el gènere a tots els llocs i a totes les escales. El gènere ha de formar part de la descripció i anàlisi regionals. Si recopilem fets geogràfics sobre llocs concrets, posem per exemple Delhi, Lima, o Estocolm, hem d'incloure quines són les opcions de vida per les dones, i tenir present també les seves diferències segons la classe social, l'ètnia, la casta o l'orientació sexual, per exemple. També ens interessarà conèixer les diferències espacials en la construcció del gènere; o com es comprenen la masculinitat i la feminitat segons els llocs.

Si cerquem dades sobre diferents aspectes geogràfics a qualsevol escala (local, regional, estatal) és imprescindible comptar amb dades desagregades per gènere (i no sempre hi són, ni a tot arreu ni per a totes les escales, qüestió també a reivindicar). Amb elles podrem tractar la generització de les divisions espacials del treball; la generització del contracte de gènere (taxes matrimonis, divorcis, edat al primer matrimoni, composició de les llars, violència...); la generització de l'espai (espai domèstics, laboral, ús del transport, mobilitat, migracions, ràtios homes/dones en espais urbans i rurals...); analitzar la relació entre gènere i Estat (composició poder polític, existència de lleis d'igualtat, drets marentals i parentals, participació política, etc.); fer una lectura acurada del benestar (esperança de vida al néixer, mortalitat, taxa fecunditat, etc.) i de la generització de la reproducció de la societat (serveis socials d'atenció a la infància, gent gran, persones malaltes; nivells d'educació -taxes d'alfabetització, població segons nivell educatiu assolit-, etc.). En l'anàlisi de la varietat geogràfica dels rols i relacions de gènere ens trobarem amb una interessant geografia del patriarcat; és a dir, les formes que pren internacionalment la subordinació de les dones respecte dels homes, però també a prendre'n consciència i a comprendre que aquestes relacions són dinàmiques i per tant, susceptibles de canviar.

3.2.1. El gènere i la interseccionalitat d'identitats. El paper del lloc

Malgrat l'opressió de gènere és una constant a totes les societats, les dones no formen un grup homogeni i les seves experiències estan també travessades per altres estructures de poder, com la classe social, l'edat, l'ètnicitat, la raça, la capacitat, l'orientació sexual, la religió, la ciutadania, la identitat nacional, etc. La intersecció entre estructures o identitats fa que les experiències d'opressió i també de privilegi tinguin una configuració concreta. Per posar un exemple, en l'experiència del sexisme, no serà el mateix el que patirà una dona de 26 anys (que la poden assetjar pel seu cos sexualitzat), una altra de 65 (que es pot trobar amb una discriminació en la pensió que cobra) o una de 3 (que li poden oferir joguines sexistes). Totes comparteixen la identitat de gènere però les seves diferències d'edat fan que la discriminació per gènere es materialitzi de formes diverses. En els darrers anys s'ha desenvolupat amb força en àmbits polítics, acadèmics i institucionals el concepte d'*interseccionalitat*, precisament per «mostrar com diferents eixos de desigualtat, com el gènere, la raça, la classe social, l'orientació sexual, la diversitat funcional o l'edat estan relacionats entre sí i configuren formes concretes de discriminació» (Rodó-Zárate, 2021: 18).

El desenvolupament del concepte d'*interseccionalitat* es vincula amb el feminisme negre nord-americà i amb la voluntat de comprendre la situació de desigualtat estructural que patien les dones negres des d'una perspectiva feminista i antiracista. El punt clau era mostrar que aquests dos eixos (gènere i raça) per separat, no podien explicar la seva situació de desigualtat, sinó que calia veure com s'interrelacionaven i configuraven una experiència d'opressió concreta (Rodó-Zárate, 2021). Feministes negres, entre elles bell hooks (1984) troben que les seves col·legues blanques no són conscients de la seva blancor donat que el fet de ser blanc/a està profundament arrelat com la «norma», i la gent blanca també té raça i ètnia. A partir d'aquí s'inicia un procés de descentralització de la dona blanca, occidental de classe mitjana i heterosexual, així com de pluralització del feminisme, debat en el que no entrarem aquí.

Sí que avançarem les aportacions de la geografia feminista al concepte d'*interseccionalitat*. La relació entre identitats forma part del procés de formació de les persones i el context és essencial en aquest procés. Les posicions de les identitats de cada persona (de classe, de gènere, d'orientació sexual...) s'interrelacionen i s'afecten entre elles en llocs particulars. I aquests llocs no són simples contenidors «on passen les coses» sinó que també tenen identitats, produïdes i repetides pels grups dominants que els ocupen i que poden produir situacions d'exclusió de grups socials específics. Per exemple, en l'imaginari popular, la llar encara és

un espai privat, feminitzat i heterosexual. L'ideal de la llar reposa en la norma heterosexual; les llars són espais heteronormatius molt relacionats amb la família nuclear, malgrat que aquesta no és ja la norma en molts llocs. Estudis sobre noies lesbianes vivint a la casa familiar mostren com les llars estan imbuïdes de nocions d'heterosexualitat (fotografies, records, converses...) i això les fa sentir «fora de lloc», un espai on han d'amagar la seva identitat i fingir que s'adequa perfectament a la norma heterosexual. Els espais, per tant, no són asèptics; i els espais i les identitats estan imbricats.

L'*experiència viscuda* com a eina metodològica té molt potencial per a la geografia feminista per comprendre les connexions entre la producció de l'espai i la producció del poder. És a través de la nostra experiència dels llocs que podem capturar la complexitat i el dinamisme de la interseccionalitat. La geògrafa Gill Valentine (2007) exposa un exemple molt aclaridor: la relació entre els moments vitals i els contextos espacials en l'experiència viscuda d'una dona blanca, de mitjana edat, sorda, bisexual del Regne Unit. La vivències personal d'aquesta dona, a l'escola, a casa seva amb una parella masculina, al lloc de treball, al club de persones sordes... mostren com cap identitat per ella mateixa és font d'opressió o de privilegi sinó que depèn dels contextos espacials. Quan en un lloc se sent oprimida per una identitat (al lloc de treball per la seva sordesa) troba confort en una altra (com a dona treballadora), el que mostra la fluïdesa de les identitats i la complexitat i dinamisme de la interseccionalitat.

3.3. Revisió de les teories de pensament geogràfic

El desenvolupament de la perspectiva de gènere en geografia varia segons les escoles de pensament de cada país o tradició acadèmica. I la facilitat amb la que una nova perspectiva és adoptada en una ciència depèn de l'atmosfera científica imperant en aquesta ciència en un determinat moment de la història. Malgrat que anem ordenant els corrents de pensament de forma més o menys cronològica segons ens arriben i la influència que tenen a la nostra disciplina, és el/la docent qui determina des de quina perspectiva se situa teòricament per arribar al seu alumnat. El breu recorregut epistemològic que aquí es recull és per exemplificar les possibilitats que ens ofereix cada paradigma per analitzar els fets geogràfics des d'una perspectiva feminista.

La perspectiva de gènere penetra a finals dels anys setanta a la geografia, força tard degut a l'escassa permeabilitat dels corrents teòrics i metodològics de la disciplina durant aquella dècada i les anteriors. La *geografia neopositivista*, amb interès en els processos espacials abstractes, cerca regularitats en les distribucions

espacials, i l'obsessió per l'objectivitat i neutralitat de la ciència exclouïa del seu àmbit d'estudi res que tingués a veure amb el canvi social (Sabaté *et al.*, 1995). No serà fins a finals dels anys setanta que la geografia ha de buscar un marc teòric per comprendre les desigualtats entre territoris a totes les escales. El *marxisme* identifica al capitalisme com a causa important d'aquesta desigualtat i les primeres publicacions feministes reclamen el desenvolupament de la teoria marxista per explicar la situació de les dones en aquest context (Burnett, 1973). De fet, a inicis dels anys vuitanta es crea el primer grup de treball sobre gènere en geografia, el *Women and Geography Study Group* de l'Institut de Geògrafs Britànics, que de seguida va catalitzar el desenvolupament d'aquest enfocament i va posar-se a treballar en l'anàlisi de l'ocupació femenina des d'una perspectiva marxista (Garcia Ramon, 1989).

Un altre paradigma important que permet l'entrada de la perspectiva feminista en geografia és la humanista. La *geografia humanista* des de la perspectiva de gènere permet posar èmfasi en la diversitat cultural de les dones. S'accentua el paper que les experiències, els sentiments i les percepcions tenen en l'anàlisi de la realitat geogràfica. Els conceptes de lloc i identitat són fonamentals i permeten estudiar com les dones s'identifiquen amb els llocs, què valoren de l'entorn, com expressen els seus sentiments respecte els llocs, quins llocs creen i com s'han de configurar els llocs perquè siguin inclusivament per a les dones. L'estudi del *paisatge* és també important en aquest enfocament. La socialització en un gènere fa que homes i dones percebin el paisatge de forma diferent i li atorguin diferent significat. Tanmateix, el paisatge és creat en base a ideologies diverses, entre elles les de gènere. Els paisatges reflecteixen les desigualtats de poder entre homes i dones ja que contenen valors culturals patriarcals. La geògrafa Janice Monk (1999) analitza en un estudi l'expressió de gènere en el paisatge construït de la ciutat per fer-nos veure que molts monuments funcionen per instruir-nos sobre què cal valorar de la nostra història a través d'expressions visibles de cossos humans. L'autora ressalta la presència de més monuments de cossos masculins que femenins en el paisatge urbà, molts d'ells presentats com herois militars per transmetre poder, reforçats per posicions muntades a cavall. La representació de figures femenines és habitualment un símbol abstracte que poc té a veure amb la dona real: la nuesa, l'escala heroica, les ales, són atributs improbables. Aquests monuments revelen l'hegemonia patriarcal de moltes cultures i no només, sinó que assenten i reproduïxen el context de les relacions de gènere de cada dia. Però el paisatge i la seva utilització pot servir per resistir i desafiar aquestes construccions. Per exemple, l'ocupació de l'espai públic urbà (manifestacions polítiques, desfilades

de grups socials *queer*, etc.) és una de les formes en que podem utilitzar el paisatge per expressar poder i significat.

Influïdes per la *teoria postestructural i postcolonial*, científiques socials feministes comencen a deconstruir el concepte de gènere com a concepte estable seguint la crítica de les feministes negres, esmentada anteriorment, al protagonisme de la dona blanca en la majoria d'estudis i en la pràctica política del feminisme. Aquest gir cultural o deconstructiu del feminisme ha consistit en situar les seves idees sobre l'especificitat i la singularitat just al centre. Des de la geografia, se subratlla la importància del lloc, la localització i la posició de la persona que parla, els modes d'escoltar i d'interpretar els grups marginals que sovint han estat ignorats. Veus del sud global influeixen en la geografia feminista, obrint-la a nous temes i preocupacions i fent-la més conscient de les opressions que també ha creat. Per exemple, es fa present la manifestació colonial i imperialista del feminisme utilitzant la idea dels drets de les dones per intervenir a través del colonialisme, l'ocupació militar, o el desenvolupament econòmic internacional als països anomenats del «Tercer Món». També es critica perquè la geografia (i la geografia feminista) no s'ha interessat per la raça i la justícia racial (probablement també relacionat amb el fet que qui ha construït el coneixement geogràfic ha estat tradicionalment el subjecte masculí blanc). I en dècades recents s'ha expandit la *geografia queer*, per eixamplar l'abast i el coneixement crític sobre com es construeixen les relacions de poder en diferents contextos socials i espacials, en aquest cas considerant la sexualitat com a eix central. El geògraf Chen Misgav (2019) examina la relació entre la planificació urbana i la sexualitat per veure si les polítiques de planificació local promouen la justícia espacial en relació a les comunitats LGTBI.

Les noves teories postmodernes sobre el subjecte i la deconstrucció plantegen nous dubtes sobre la possibilitat d'una política i investigació específicament feminista. Si ja no existeix la categoria estable «dona», com podem reivindicar els seus drets? D'acord amb McDowell (2001: 46), la nostra obligació és descobrir i analitzar les estructures i els processos mitjançant els quals es creen les diferències i se situa als éssers humans en grups socials amb relacions desiguals. Les dones, com a grup, tenen moltes menys oportunitats que els homes, com a grup, fins i tot en força societats se'ls neguen molts drets fonamentals. Per molt fluïda i variada que resulti la creació social de la feminitat i la masculinitat, encara és pràctica habitual que una d'aquestes creacions és inferior a l'altra i que, per tant, els homes com a grup estan implicats en el domini de les dones. I això la geografia ho pot i ho ha de reflectir.

3.4. Pedagogies feministes i *queer*: la proposta dels *Mapes Relleu de l'Experiència* per treballar les geografies de la interseccionalitat

Cada dia ens hem d'encarar amb l'alumnat a l'aula. El context global i els canvis socials han fet que actualment les aules ja siguin més diverses socialment i cultural. Les experiències de l'alumnat amb l'educació multicultural i la diversitat els han fomentat la consciència i la comprensió de la diferència i la identitat, i també ha promogut la inclusió d'aquests temes en el currículum de geografia. Les diversitat de l'aula proveeix un espai de suport per a l'alumnat per explorar temes sensibles i pot resultar un bon laboratori per implicar-lo en discussions sobre relacions de poder desiguals i canvi social. Pot ser interessant posicionar l'alumnat com a actors en la construcció del coneixement i aplicar les reflexions i estratègies que es generin a través del procés d'aprenentatge. L'objectiu és tirar endavant una aula inclusiva i una comprensió de la diversitat i implicar els/les estudiants a la pràctica a través de l'aprenentatge actiu.

Entre les pedagogies feministes i *queer* proposem els *Relief Maps*, o *Mapes Relleu de l'Experiència* (Rodó, 2013), una eina metodològica per a recollir, analitzar i mostrar dades sobre la interseccionalitat des de la geografia (Baylina i Rodó, 2016). A través de l'experiència personal de cada alumne/a, es representa de forma visual la relació entre les identitats i els llocs. L'alumne/a situa el seu grau de benestar o de malestar en llocs diferents segons cadascuna de les seves identitats (gènere, edat, ètnia, llengua, orientació sexual...). L'exercici relaciona tres dimensions: la dimensió social (estructures de poder o identitats), la dimensió psicològica (el grau de benestar o malestar segons l'experiència viscuda) i la dimensió geogràfica (els llocs). Es un excel·lent treball empíric sobre la interseccionalitat prenent la dimensió espacial com a part central de l'anàlisi. A través dels *Mapes* es presenten dades complexes sobre la interseccionalitat d'identitats de forma visual, permetent una millor comprensió de les relacions de poder a través de la producció dels espais. Mostren també visualment com les relacions de poder varien segons els espais i com els llocs juguen un paper clau en la reproducció de les desigualtats. Els *Mapes* ajuden a l'alumnat individualment a prendre consciència de les seves posicions identitàries, de situacions d'opressió i de privilegi, de les seves relacions amb els llocs de la seva vida quotidiana i del paper de les emocions en la seva experiència dels llocs.

04. PROPOSTES PER INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA EN GEOGRAFIA

Les propostes per introduir la perspectiva de gènere en la docència són possibles i sobretot són més factibles quan s'acompanyen d'un marc institucional i/o normatiu que les propicia o que hi obliga. En el cas de Catalunya va ser clau la llei 17/2015 d'igualtat efectiva de dones i homes, que en el seu article 28.1 estableix que la perspectiva de gènere i els estudis sobre les dones s'havien d'incloure als estudis de grau i postgrau de totes les disciplines. Per tal de portar-ho a la pràctica ha estat molt útil el document elaborat per l'Agència per a la Qualitat del Sistema Universitari de Catalunya: *Marc general per a la incorporació de la perspectiva de gènere en la docència universitària* (AQU, 2018). Més enllà d'aquest marc general, les diferents universitats de l'àmbit català han desenvolupat diverses estratègies. Per exemple, en el cas de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) es va endegar un treball paral·lel per incorporar la perspectiva de gènere en les competències generals. El novembre de 2018 la UAB va aprovar les noves competències generals de grau i va incloure la competència CG04 «Actuar en l'àmbit de coneixement propi avaluant les desigualtats per raó de sexe/gènere». Un cop aprovades les competències generals, aquestes s'han anat incorporant progressivament, introduint-les als plans d'estudi, en el marc dels processos de modificació. Per propiciar i facilitar aquesta tasca, la UAB ha publicat una guia d'aplicació de les competències generals per àmbits de coneixement, una elaborada per un grup de treball interdisciplinari, adreçada a tot els graus de la UAB (Universitat Autònoma de Barcelona, 2021).

4.1. Objectius de les assignatures de geografia amb perspectiva de gènere

En aquest apartat proporcionem informació que pot ser útil per una assignatura específica sobre geografia i gènere, si el pla d'estudis així ho contempla, cosa que passa en pocs casos i sempre en qualitat d'optativa. De la mateixa manera, també és útil per introduir la perspectiva de gènere en altres assignatures temàtiques o regionals de l'àmbit de la geografia.

En el primer cas l'objectiu és introduir l'alumnat en l'estudi de la geografia des d'una perspectiva de gènere i donar a conèixer les teories i investigacions més rellevants per a l'anàlisi de gènere per tal de dur a terme una anàlisi geogràfica no esbiaixada. I això es pot fer tan des de les aproximacions teòriques, com a partir d'una selecció d'estudis empírics de diferents regions del món. Aquests exemples

pràctics ajudaran a l'alumnat a prendre consciència de la importància d'incloure la dimensió de gènere en les anàlisis geogràfiques.

En el segon cas, per introduir la perspectiva de gènere en qualsevol assignatura transversal de geografia, es pot adaptar l'objectiu general proposat i convertir-lo en un objectiu específic en el marc del contingut d'una assignatura temàtica o regional. En aquest cas el que es pretén és facilitar elements de reflexió i anàlisi que ajudin a entendre la complexitat i la diversitat de les relacions entre els éssers humans i el medi natural i social, des de la perspectiva de la geografia feminista.

4.2. Continguts de les assignatures de geografia amb perspectiva de gènere

Proposem en aquesta secció diversos exemples de temàtiques tractades des d'una perspectiva de gènere i que no són exclusives d'una assignatura, referents a diferents regions del món, del continent europeu o de l'espai ibèric. Concretament exposarem exemples d'alguns dels molts àmbits que componen la geografia. Farem referència a la geografia rural i a la geografia urbana, a la geografia econòmica i a la geografia política. Aquesta és una proposta limitada per l'espai disponible i es presenten alguns exemples, però no vol pas dir que la perspectiva de gènere no es pugui incloure també en la resta d'àmbits de la disciplina geogràfica. En totes les temàtiques i assignatures és possible introduir la perspectiva de gènere, això és molt obvi en el cas de la geografia social, però és igualment possible en assignatures de geografia física, de geografia de la població o de Sistemes d'Informació Geogràfica. Allà on no sigui tan evident o costi més veure com fer-ho, podem començar per fer accions més puntuals, com visibilitzar el treball acadèmic de les dones geògrafes, com ja s'ha mencionat en capítols anteriors, posar exemples que ajudin a reflexionar sobre estereotips o sobre les diferències de gènere que es desprenen de l'anàlisi de les estadístiques, de l'observació crítica de la cartografia o dels criteris per a la seva elaboració. En els apartats 3 i 5 d'aquesta guia s'ofereixen varies pistes sobre com fer-ho.

4.2.1. Exemple 1: globalització, treball i gènere

La geografia econòmica és un àmbit central en la disciplina i la perspectiva de gènere és fonamental per aprofundir en les dimensions socials i espacials de l'economia, el treball i la globalització. El feminisme aporta eines per comprendre molts aspectes de l'economia i del desenvolupament internacional, per exemple la formació de mercats mundials, la reestructuració econòmica, la informalitza-

ció del mercat laboral, la feminització de la força de treball i els patrons canviants en la divisió del treball.

Des dels anys setanta, el procés d'integració econòmica global ha estat el canvi més gran que ha afectat a totes les economies nacionals i a tots els aspectes de la vida social, política i cultural arreu del món (Beneria *et al.*, 2016). La globalització ha tingut efectes positius en l'economia en termes de creixement i augment de rendes i també conseqüències negatives associades amb les desigualtats socials i espacials. Una de les característiques principals de la integració econòmica global és l'enorme creixement en la participació de les dones al mercat laboral. L'augment dels nivells d'educació ha facilitat l'entrada de les dones formades en professions ben remunerades en molts països, i per les de menor nivell educatiu la pressió per guanyar un salari les ha abocat a ocupacions en condicions precàries i inestables. Per tant, una de les conseqüències immediates de la feminització de la força de treball és la creixent diferenciació econòmica i social entre les dones.

Les dones han esdevingut mà d'obra preferent en moltes activitats com els sectors manufacturers orientats a l'exportació o les indústries intensives en treball que es basen en baixos costos de producció per mantenir la competitivitat. Aquesta composició de la mà d'obra ha anat variant des de dones joves i treballadores solteres, a un grup més divers que inclou dones més grans, casades i mares de família. Les dones són majoria a les baules inferiors de les cadenes de producció global, atès que cobren menors salaris que els homes i aconsegueixen una major productivitat. Aquests dos valors se sustenten en normes patriarcales de gènere, reproduïdes en el lloc de treball amb el suport de les empreses i de les polítiques governamentals. La segmentació laboral fa que les dones es trobin segregades en treballs considerats no qualificats i per tant menor remunerats; i estan més disponibles a acollir-se a treballs temporals donada la seva responsabilitat en tasques de reproducció. En els treballs més precaris, com la manufactura a domicili, les dones absorbeixen els riscos de canvis en les comandes, caiguda de preus, a la vegada que estalvien costos fixes a les empreses. La feminització laboral no ha de ser universal ni necessàriament irreversible. També es donen processos de desfeminització en la mesura en que la producció esdevé més tecnificada i capitalitzada.

En el sector de serveis, l'expansió global dels mercats ha provocat una demanda de treballs en el sectors informàtic, centres d'atenció telefònica, assegurances, financer... on s'han pogut ocupar moltes dones, amb salaris més dignes que els anteriorment esmentats i amb professions de més reconeixement social. Les do-

nes representen una proporció elevada de treballadores en aquests sectors al Carib, Índia, Xina, Malàisia, Filipines o Xile (Beneria, 2016), així com en l'expansió d'àrees com la salut, educació i turisme i indústries de serveis que han esdevingut també globals.

Les àrees rurals també evidencien aquest procés de feminització. A Amèrica Llatina la participació de les dones rurals al mercat laboral s'ha incrementat enormement degut a la necessitat de diversificar les rendes en un context de creixent desigualtats socials i econòmiques i de pobresa persistent associada a les reformes neoliberals. Laura Rodríguez *et al.* (2016) expliquen pel cas de Colòmbia, com els petits productors/es no poden competir amb els productes importats i amb la producció agroindustrial, i com el govern recolza el latifundisme i la producció agrícola a gran escala. El camperolat esdevé útil només com a mà d'obra barata i com a proveïdors/es d'aliments a baix preu. En aquest context, és interessant reflexionar sobre els discursos al voltant del fet que la globalització esdevé una oportunitat perquè les dones tinguin ingressos i desafii tradicions patriarcal, quan la incorporació de dones pobres a la força laboral en un context de capitalisme global només facilita i reproduïx el manteniment d'una mà d'obra barata. Aquest tema i context permet introduir l'alumnat en debats diversos: el del «camp global» com a espai i procés multiescalar i els actors que en formen part; l'empoderament de les dones a través del treball remunerat; els debats postcolonials en relació a la crítica de les polítiques del nord sobre «salvar les dones pobres» de la desigualtat de gènere al sud; o treballar les formes de resistència i estratègies de subsistència de les famílies basades en valors de les seves comunitats.

La globalització ha fomentat la dispersió del treball femení arreu del món a través de les migracions sud-nord. L'elevada demanda de treball considerat no-qualificat als països rics ha contribuït a l'augment dels fluxos migratoris de dones, que marxen a treballar de cuidadores o empleades domèstiques. Les migracions constitueixen estratègies per fer front a la manca d'oportunitats i als baixos salaris dels països d'origen, i les dones, en força casos, prenen mesures desesperades que inclouen la migració il·legal que les exposa a abusos i explotacions, entre elles el tràfic sexual (Oso i Ribas, 2013). L'Organització de les Nacions Unides contra la Droga i el Delicte (UNODC, 2021) han documentat els caos de comerç de persones fins a 225.000 víctimes entre 2003 i 2016, sent les tres quartes parts dones i nenes i la majoria amb finalitat d'explotació sexual. L'Àfrica subsahariana i l'Àsia oriental són els llocs d'origen de les víctimes i l'Europa occidental i central és el lloc on les han trobades.

Aquests són alguns exemples per demostrar la importància de la perspectiva de gènere en la geografia econòmica, sense la qual tots els fenòmens esmentats no podrien explicar-se. Els exemples permeten reflexionar sobre els efectes de l'economia global en la vida de les dones. Atrapades en un sistema patriarcal global que les afecta arreu, es pot considerar quins efectes tenen sobre elles els nous escenaris (alliberadors?, intensificadors de les desigualtats existents?...) i tractar quines noves dinàmiques es produeixen en les relacions de gènere.

Es proposa com a activitat que l'alumnat llegeixi individualment la informació sobre dones i empoderament econòmic a la pàgina de Nacions Unides:

<https://www.unwomen.org/es/what-we-do/economic-empowerment/facts-and-figures>

A continuació, en grups petits, també s'examina la informació corresponent a grans regions geogràfiques (una regió per grup): Àfrica, Amèrica Llatina i Carib, Estats Àrabs i Àfrica del Nord, Àsia i Pacífic i Europa i Àsia Central. L'alumnat en grup petit ha de prendre nota sobre:

- a) Quins són els principals reptes per l'empoderament econòmic de les dones?
- b) Quines mesures es prenen per aconseguir-los?
- c) Quins beneficis es poden obtenir de l'empoderament econòmic de les dones?
- d) Com varia tot això entre regions? (Posada en comú tots els grups).
- e) A què es poden deure les variacions regionals? (Reflexió conjunta tots els grups).

Es planteja com una activitat d'aula que pot tenir caràcter avaluatiu si en acabar l'alumnat presenta la resposta a les cinc preguntes, en grup.

4.2.2. Exemple 2: geografia urbana i urbanisme amb perspectiva de gènere

La geografia urbana constitueix una de les assignatures troncal dels estudis de geografia i alhora està sempre present en les assignatures d'anàlisi geogràfica regional que prenen com a àmbit d'estudi una regió, país, continent o subcontinent. A tot arreu el nombre de persones que viuen a les ciutats és cada cop més gran i creix cada cop més ràpidament, sobretot als països del sud global, que s'han incorporat més recentment als processos d'urbanització a escala mundial.

A qualsevol escala la construcció social de l'espai urbà té un impacte diferencial de gènere indiscutible. Les ciutats són reflex de les societats que les acullen i per tant reproduïxen els valors patriarcal, els rols tradicionals i les relacions de poder generitzades. La geografia té una llarga tradició d'estudis urbans i aquest és un dels àmbits de recerca on primer es va introduir la perspectiva de gènere, tot i que això es va fer principalment als països anglosaxons del nord global. Un dels temes més estudiats ha estat el de les pràctiques socials i espacials a les ciutats, tenint en compte no només el gènere, sinó també altres identitats com la classe social, l'edat, la diversitat funcional, la sexualitat... (McDowell, 2000; Rodó-Zárate, 2021; hooks, 2022).

El paper i la participació de les dones en la construcció i la vida de les ciutats té molt potencial per ser estudiada des d'una perspectiva històrica feminista, fent referència a quina ha estat l'evolució d'aquest paper des de la ciutat premoderna, passant per la ciutat industrial i la ciutat moderna fins a l'actualitat (Domosh i Seager, 2001). Òbviament, aquesta evolució no manté la mateixa cronologia en diferents regions o països i caldrà adaptar-la a cada context, però és una bona referència per entendre l'actual configuració de les ciutats des d'una perspectiva de gènere.

Un altre camp a explorar és el de la planificació urbana i l'urbanisme. Aquests han estat fins fa poc àmbits professionals molt masculinitzats, tan des de la geografia, com des de l'arquitectura. Durant dècades, la pràctica de la planificació urbana ha reproduït la concepció patriarcal de les relacions de gènere. Les ciutats s'han pensat i planificat tenint únicament com a referent una identitat masculina, blanca, heterosexual, de classe mitjana, edat mitjana i cultura occidental. Aquesta és el primer biaix a visibilitzar i denunciar. Per mostrar que quan es tenen en compte i es visibilitzen altres col·lectius que havien estat tradicionalment oblidats la visió i la interpretació de les ciutats canvien, tal com ho fa la planificació urbana, quan es fa pensant en les necessitats de tots els col·lectius i no únicament en les dels homes. Visibilitzar i tenir en compte les experiències de les dones en l'espai urbà permet millorar la qualitat de les intervencions i el resultat és positiu no només per a elles, sinó per al conjunt de la població (Chant, 2013; Sánchez de Madariaga, s.a.).

Des d'aquesta perspectiva, hi ha molts dels aspectes que estudia la geografia urbana que poden ser totalment repensats i replantejats des d'una perspectiva de gènere. Tradicionalment les dones han estat poc presents en els àmbits de la planificació urbana i l'arquitectura i això també ha contribuït a fer que sovint siguin oblidades o obviades a l'hora d'urbanitzar els espais i crear ciutat. No es tenen

prou en compte les seves opinions o les seves necessitats perquè encara se les associa més a l'espai privat que a l'espai públic. Això pot ser analitzat com una contradicció, atès que el disseny dels espais públics incideix especialment en la vida quotidiana de les dones. Elles són les que usen els espais públics més vegades i durant més temps per les seves responsabilitats familiars i de cures, que les mantenen en estreta relació amb el seu entorn immediat.

L'habitatge és un altre dels àmbits en el que intervé la planificació urbana. En el món contemporani la casa ha tendit a deixar de ser un lloc de producció, com ho havia estat anteriorment, per passar a ser primordialment un lloc de consum (quelcom a revisar amb l'eclosió del teletreball). Des de la perspectiva feminista hi ha hagut projectes i experiències de formes alternatives d'organització social de les llars i de dissenys arquitectònics basats en els principis de la igualtat i que parlen de la col·lectivització del treball domèstic. De fet l'enfocament feminista en geografia urbana té molt a veure amb els canvis en les condicions de la vida quotidiana de les dones i amb el seu paper actiu com a agents de la política local per aconseguir-los.

Entre els aspectes que diferents autores (Col·lectiu Punt 6, 2014, 2019; Sánchez de Madariaga, s.a.) han proposat per a la pràctica de l'urbanisme amb perspectiva de gènere, podem destacar qüestions com la necessitat de posar límits al creixement de les ciutats, afavorir la proximitat i la barreja d'usos per evitar àrees funcionalment segregades, eliminar barreres arquitectòniques, recuperar els usos del carrer com a lloc de trobada, millorar l'oferta d'equipaments i serveis i sobretot crear una xarxa d'espais públics de qualitat. Des de la geografia feminista s'han valorat les experiències de les dones als espais públics no només per ser-ne les principals usuàries sinó també per la quantitat i varietat de pràctiques d'ús que hi desenvolupen.

També podem relacionar amb els espais públics el dret de les dones a la ciutat, el dret a circular sense por pels carrers i espais de la ciutat en qualsevol moment del dia o de la nit. A la pràctica ens movem per la ciutat de forma diferenciada, atès que les dones sovint restringim els nostres moviments, evitant determinats llocs o itineraris. Això té relació amb la percepció de por o amenaça que podem sentir les dones, però està també molt creuat per altres eixos de desigualtat com l'edat, l'ètnicitat, la sexualitat o la diversitat funcional. Entre els aspectes que transmeten sensació d'inseguretat es poden destacar el desordre de l'espai, la il·luminació deficient, la presència de pintades, brossa o a vegades la presència de grups de persones que no s'identifiquen amb l'entorn del barri i que s'apropien de l'espai públic quotidià. Aquests aspectes poden ser contraposats amb altres de tipus

propositiu, per tal de reivindicar millores en el disseny dels espais públics, com tenir cura d'equilibrar espais de repòs amb espai d'acció, incorporar l'aigua i la vegetació, garantir la il·luminació, la transparència i la visibilitat, aconseguir una bona accessibilitat i sobretot cuidar el manteniment dels espais per afavorir la sensació de benestar i gaudi (Garcia Ramon *et al.*, 2014).

Els aspectes relacionats amb la mobilitat són també molt adequats per introduir la perspectiva de gènere. De fet aquest va ser un dels àmbits en que això es va fer primer per part de la pionera geògrafa feminista Susan Hanson. La separació física entre lloc de residència i lloc de treball converteixen el transport en element clau de la vida quotidiana a les ciutats. Hanson (2010) mostra com diferents grups de població tenien pautes de mobilitat ben diferenciades pel que fa a la freqüència dels desplaçaments, la distància i a durada dels trajectes, el motiu del desplaçament i el mitjà de transport utilitzat. A la vista d'estadístiques i estudis sobre diferents ciutats l'alumnat pot comprovar que les dones es desplacen menys sovint, fan trajectes més curts, fan desplaçaments relacionats amb les cures o amb motivacions simultànies, utilitzen més el transport públic i fan més desplaçaments a peu.

Es proposa com a activitat un exercici d'observació de l'espai públic amb perspectiva de gènere. Aquest exercici requereix la realització d'un senzill treball de camp, que inclou la justificació de la tria d'un espai concret, la seva contextualització i la realització d'un croquis o mapa de l'espai seleccionat per fer-hi anotacions. Amb aquests elements l'alumnat haurà de realitzar, de manera individual o en parelles, una o més sessions d'observació *in situ* durant una mitja hora. Hauran de prendre notes (o gravar notes de veu) descrivint l'ambient, anotar en el mapa la freqüentació amb diferents colors o símbols, distingint si es tracta de persones que identifiquen com a dones o homes i altres dades que es vulguin tenir també en compte, com ara la franja d'edat, la diversitat ètnica o cultural, la diversitat funcional... A més de la freqüentació s'anotaran les pràctiques d'ús o activitats desenvolupades en aquest espai, les interaccions personals i altres aspectes que es considerin rellevants per cada cas concret. Basant-se en la informació recollida hauran de redactar un breu informe, on a més de descriure les pràctiques d'ús a l'espai públic, s'expliquin les diferències de gènere observades i es relacionin amb les lectures treballades i els continguts teòrics de la geografia urbana i l'urbanisme feminista.

4.2.3. Exemple 3: gènere, ruralitat i sexualitat

En geografia s'estudien els espais rurals i les activitats vinculades a aquests entorns, que en el nord global cada cop estan més allunyades del sector primari i més properes al sector terciari de l'economia a través del turisme, les segones residències i les activitats que se'n deriven. Fins fa algunes dècades, les dones no apareixien en els estudis rurals, ni com a productores, ni per suposat, en la seva tasca en la reproducció, no reconeguda ni remunerada. Els primers estudis que elaboren les geògrafes feministes rurals s'adrecen a fer visible el treball de les dones en les explotacions familiars agràries, que és la forma de tinença de la terra més habitual en el context dels països del nord. Allà detecten que no hi ha dades estadístiques que recullin les activitats de les dones en aquests espais i a través del treball de camp recopilen informació sobre totes les tasques que ocupen el dia a dia de les dones a l'agricultura, la ramaderia, a la gestió de l'empresa agrària, a banda de les tasques reproductives de manteniment i reproducció social i de la força de treball de la família. Les geògrafes també posen de manifest el treball de les dones en el sector informal de l'economia, ben present en l'àmbit rural. Les aportacions en aquesta direcció són tan rellevants que aviat demostraran també el paper de les dones en l'etapa de reestructuració econòmica del món rural i la conseqüent diversificació d'activitats, de les que també en formen part. Així doncs, apareixerà entre altres, el turisme rural, una forma d'allotjament en les masies i cases rurals, de la que s'ocuparan de forma majoritària les dones.

El gir cultural, esmentat en altres apartats, en geografia i en totes les ciències socials, posarà l'atenció en aspectes menys vinculats a l'economia i més propers a les identitats, a la construcció de les feminitats i masculinitats rurals, a la diferència. En aquesta línia, un dels temes interessants que es poden tractar amb l'alumnat és el de la relació entre el gènere, la ruralitat i la sexualitat. Més tard del que ha passat amb els entorns urbans, les geògrafes i els geògrafs posen atenció en els debats sobre la construcció, reproducció i representació de la sexualitat en el món rural, a fi de comprendre les transformacions socials, culturals, polítiques i econòmiques d'aquests entorns.

Posar el focus en la sexualitat en el món rural suposa comprendre millor les relacions de gènere i la marginalitat en el rural i també conèixer com es construeix la ruralitat i la seva rellevància per a les persones que hi viuen. Cal tenir informació de com viuen persones de sexualitats no normatives en les comunitats rurals, com construeixen la seva identitat i com l'expressen en entorns que no són considerats sexuats, però que a la pràctica ho són molt. El poble és un espai per a famílies heterosexuales, perquè això és molt important de cara a la construcció i a la

reproducció de les relacions socials i de gènere a la societat rural. La construcció de la masculinitat i de la feminitat en les comunitats agràries està molt lligada a les associacions tradicionals entre sexualitat, natura i medi ambient. L'habilitat dels pagesos en controlar el medi físic és central en la seva masculinitat i això es trasllada en el poder domèstic i en el poder sobre la feminitat de les dones. Les identitats de gènere van acompanyades de les identitats sexuals, i això és molt important per la supervivència de les explotacions agràries i de les comunitats rurals (rol del matrimoni i de la permanència, i manteniment dels valors tradicionals tant individualment com de relacions socials).

La recerca sobre la ruralitat ha evidenciat que és un espai amb relacions socials estretes, un espai d'ajuda mútua entre els residents i un espai de fort sentit de pertinença entre les persones de la comunitat. Aquesta visió *mainstream* és alienadora per aquells/es que no comparteixen aquests valors i codis morals. La vigilància natural de les comunitats que és benvinguda per mantenir suport mutu és una potent tàctica disciplinària en relació al comportament sexual. I marginalitzant les relacions que no s'adeqüen al model de família heterosexual, la comunitat rural assegura la seva continuïtat i reproducció. L'alumnat pot comprendre bé aquestes associacions recurrent, sense anar més lluny, a campanyes, actes i programes de televisió¹ dirigits a buscar esposes a homes rurals que romanen solters en contextos d'elevada masculinització, tònica general de l'estructura demogràfica de la ruralitat del nord. És molt interessant analitzar des de la perspectiva de gènere aquests actes o programes a fi de copsar què es demana a les dones (estabilitat, reputació, feminitat, tolerància, gust per la llar i la vida familiar...?) i què se'ls ofereix a canvi. Un exercici interessant per llegir el context sociocultural de la ruralitat actual.

El fet de tenir una sexualitat no normativa pot ser un factor que acceleri el procés d'emancipació del nucli familiar, fins i tot una motivació a migrar que culmini en el *sexili* o abandó forçat del context d'origen per condició de gènere i/o sexualitat. La persona LGTBIQ+ fuig a la cerca d'un espai personal on alliberar-se del control social, no per persecucions explícites però sí cercant llibertat. En les narratives de les migracions *queer* els subjectes rurals fugen del seu lloc del naixement cap a la seguretat de les metròpolis on «poden ser ells mateixos/es» (Gorman-Murray *et al.*, 2013), malgrat que les experiències de la migració responguin a una noció idealitzada de la llibertat i la realitat un cop a l'entorn urbà sigui més complexa de l'esperat.

¹ Tipus *El granjero busca esposa*, de Cuatro TV, que és l'adaptació del format *Farmer wants a wife*, estrenat el 2001 al Regne Unit i versionat a molts països, entre ells els Estats Units, Alemanya, Austràlia i França.

En aquest sentit, també hi ha processos d'immigració rural de llars lesbianes i gais, que construeixen el rural com una fugida de l'espai urbà i estableixen comunitats alternatives que marquen nous processos socioculturals. Com també hi ha explotacions agràries de famílies *queer* que transgredeixen les pautes organitzatives de la tradició. Tot això senyala les possibilitats transformatives en la construcció del lloc. Ens parla de canvis socials, que és del que tracta la geografia feminista i repetim en tota aquesta guia docent.

Es proposa com a exercici visionar la pel·lícula *Alcarràs* (de la directora Carla Simón, 2022), i fer-ne una anàlisi crítica des de la perspectiva de gènere i interseccional, tenint en compte els eixos de l'edat, classe i sexualitat. L'alumnat la visualitza pel seu compte i comparteix l'anàlisi amb el grup classe. La finalitat és fer una lectura crítica de la influència de l'heteronormativitat en les relacions socials i econòmiques del món rural tradicional.

4.2.4. Exemple 4: geografia política, conflictes i riscos ambientals

L'àmbit de la geopolítica ha estat present des del primer moment en els manuals sobre geografia i gènere, que van aparèixer en primer lloc als països angloamericans. Linda McDowell (2000), al capítol «*Género y estado-nación*», aborda qüestions com el paper de l'estat en les polítiques i com aquestes afecten a les dones o tot el que fa referència a l'estat del benestar, la prestació de serveis públics, com la salut i l'educació o altres polítiques socials. Altres qüestions, més treballades des d'altres disciplines, com les identitats i els símbols estatals, les relacions internacionals o les lluites postcoloniales o decoloniales també tenen una dimensió de gènere, com ens demostra aquesta mateixa autora.

Tradicionalment l'àmbit del poder polític, les institucions de l'estat, les decisions i la pràctica de la política han estat considerades un assumpte dels homes. Fa relativament poc que, fruit d'intenses lluites, les dones han vist reconeguts drets bàsics, com el dret al sufragi, el dret a la representació política i civil (partits polítics, sindicats i moviments socials) o el dret a les polítiques per aconseguir i assegurar la igualtat de gènere. Tanmateix, malgrat la consecució d'aquests drets, estem lluny d'aconseguir la igualtat en l'esfera pública.

Per tal de visibilitzar i analitzar aquestes qüestions és molt útil el recurs a mapes com el de l'Atlas de les dones, del que Joni Seager (2018) n'ha publicat diverses edicions, o altres mapes fàcilment accessibles des de webs especialitzades, com les que se citen a l'apartat 7. Els mapes permeten comparar les diferències en la situació dels diferents països pel que fa a cada un d'aquests aspectes o d'altres.

Per abordar les qüestions de la geopolítica és essencial prendre en consideració quina escala adoptem a l'hora d'analitzar els problemes. Tradicionalment i des d'una perspectiva androcèntrica i patriarcal, s'ha treballat principalment en la macro-escala, l'escala global, l'escala dels governs i els estats i l'escala de les relacions internacionals. I aquest és un àmbit en el que les dones han estat tradicionalment absents, com dèiem anteriorment. Per això una de les vies per introduir la perspectiva de gènere en aquest tema passa per tenir en compte també altres escales d'anàlisi. Concretament si baixem a l'escala regional o local, al que anomenem la micro-escala, les comunitats veïnals, els barris, les cases... ens serà més fàcil trobar-hi les dones i conèixer-ne interessos i necessitats. Hi trobarem i podrem estudiar les relacions entre allò personal i la geopolítica. Hi trobarem la vida quotidiana, un àmbit privilegiat per observar i analitzar les relacions de gènere. D'aquesta manera el canvi d'escala facilita la incorporació de la perspectiva de gènere en temes de gran implicació política, com la reproducció social i biològica, la sexualitat, el disseny de les llars i els espais públics o la participació de les dones en el mercat de treball, entre altres. Moltes d'aquestes qüestions ofereixen també l'oportunitat d'obrir la mirada més enllà del gènere, adoptant un enfocament interseccional que també tingui en compte la classe social, l'ètnia o el bagatge cultural, la diversitat funcional o la sexualitat (Rodó-Zárate, 2021).

És també molt pertinent introduir la reflexió sobre com les dones, malgrat la seva marginalització en la política oficial, han estat molt actives en campanyes pels drets sexuals i reproductius, així com en les mobilitzacions contra els femicidis, contra les violacions i els abusos sexuals. Sovint han estat elles les qui han conformat espais de dissidència i resistència política. Un possible cas a analitzar podria ser el moviment de les *Madres de la Plaza de Mayo* a Argentina, durant i després de la dictadura militar, per reclamar i reivindicar familiars desaparegudes en el marc de la repressió política.

Els contextos de guerra oberta o de conflictes d'arrel diversa són espais i temps en els que s'accentuen fenòmens de desigualtat i violència que ja existien prèviament al conflicte. Habitualment les lògiques del masclisme o del racisme ja operaven abans de que es declari un conflicte obertament. Quan es fan recomptes de víctimes els homes solen ser més nombrosos entre les víctimes directes, però les dones són les principals víctimes indirectes, perquè a causa del conflicte i també en contextos d'ocupació i postguerra, les dones tenen pitjor accés a la salut i l'educació i al treball, més mortalitat materna, i es fan càrrec de la major part del treball de cures.

En el context de guerra i de militarització, la imatge i la participació de les dones i dels col·lectius LGBTIQ s'utilitza per transmetre un missatge de modernitat i obertura dels exèrcits. Les dones militars també són utilitzades per guanyar la confiança de les poblacions ocupades o represaliades amb accions vinculades a l'ajut humanitari en l'àmbit de la salut o l'educació, però amb un rerefons on l'objectiu és guanyar la confiança de les poblacions per obtenir informació de primera mà sobre els moviments de resistència o al front militar.

El tema de les violències sexuals en contextos de guerra o conflicte pot ser tractat, però en aquest i altres temes sensibles, hem de tenir en compte que cal advertir prèviament a l'alumnat, tal com s'explica en el capítol següent. En tractar el tema de les violències sexuals, també cal tenir en compte que la situació de caos pròpia dels conflictes pot donar sensació d'impunitat. Per això la violència sexual en context de guerra o conflicte s'accentua i no només arriba des del costat enemic, sinó que les agressions es poden donar també dins les pròpies comunitats o famílies de forma més freqüent. Cal recordar que la violència sexual en contextos de guerra també s'exerceix contra homes i infants. D'altra banda, cal reconèixer i visibilitzar que hi ha moltes altres formes de violència masculista o violència contra les dones en els contextos d'ocupació, refugi o postguerra. Algunes són violències institucionals com les que s'exerceixen en el control de fronteres, però també en la manca d'accés als serveis bàsics i en la deterioració de les condicions de vida per la destrucció de les infraestructures i els desabastiments.

En l'àmbit dels moviments socials per la pau, el paper de les dones també ha estat i és molt significatiu, per això podem fer conèixer a l'alumnat moviments pacifistes feministes històrics, com el *Greenham Common Peace Camp* o altres moviments contemporanis globals contra la guerra, com *Women in Black*. També és molt apropiat que l'alumnat es familiaritzi amb iniciatives de Nacions Unides, com la resolució 1325 sobre dones, pau i seguretat, aprovada per molts governs, però encara pendent de portar a la pràctica per falta de mitjans i voluntat política. La resolució és també un marc legal per aconseguir el reconeixement dels impactes de la guerra, així com la participació de les dones en la prevenció de conflictes i en la construcció de la pau (Villellas, 2016).

Des de la perspectiva de l'emergència i el conflicte també ens haurem de referir als riscos ambientals, més encara tenint en compte que moltes de les guerres actuals i futures són guerres pel control i l'accés als recursos naturals, fins i tot per recursos tan bàsics com l'aigua o la llenya i no únicament pels recursos minerals o energètics.

La gestió i l'aprovisionament d'aquests recursos bàsics està fonamentalment en mans de les dones, principalment en entorns rurals als països del sud global, on les dones són les responsables de l'abastiment quotidià de la família pel que fa a l'aigua i la llenya. A causa de la sobreexplotació, aquests són recursos cada cop més escassos i per aquest fet cal anar a cercar-los cada cop a un punt més llunyà. Això suposa un increment del temps i de la càrrega de treball per a les dones, una major exposició a malalties vinculades als punts d'aigua i un major risc de patir agressions en els trajectes. Per fer front a aquesta situació de crisi ambiental, les dones han desenvolupat estratègies de supervivència, que poden resultar perjudicials per la seva pròpia salut o la de la seva família.

Un altre aspecte vinculat a la vida quotidiana que és bàsic, però que no està resolt la part major de vegades, és la necessitat i el dret de disposar de lavabos nets, dignes i accessibles a les llars i als serveis públics, com escoles o centres de salut. Aquest és un servei bàsic, però quan no existeix els problemes i les conseqüències que genera són molt més importants per les noies i les dones per les especificitats biològiques i les pressions o tabús socials. No disposar de lavabos en condicions pot suposar per moltes noies no poder assistir a l'escola i veure's privades de l'accés a l'educació.

Finalment, quan fem referència als desastres i riscos ambientals també hem d'incorporar la perspectiva de gènere. L'impacte d'una erupció volcànica, un terratrèmol, un huracà o una inundació sempre és més gran en les dones. Hi ha autores (Alston, 2013; Bru, 1995) que ens expliquen que quan hi ha una situació prèvia de pobresa i vulnerabilitat, en la que es troben més sovint les dones, i s'hi suma una situació de risc natural, el resultat és el desastre ambiental, que no només afecta a l'entorn natural, sinó que té conseqüències directes greus en les vides de les persones que el pateixen.

En el context de la recuperació després d'una crisi ambiental, les dones també es troben en pitjor situació, però al mateix temps són agents clau en els processos de recuperació. Ja des d'abans que s'esdevingui una situació de risc, les dones solen tenir menys accés als recursos i menys representació en la presa de decisions, tan a escala familiar, com en l'escala de la política local o regional.

Les dones solen tenir menys contactes, informació i coneixences pel que fa a com aconseguir ajuts, si n'hi ha. En determinats contextos culturals del sud global no disposen de llibertat per sortir de casa o adreçar-se a homes que no siguin de la família. D'altra banda el caos generat pels desastres ambientals, en el propi entorn o el que es dona als refugis, exposa les dones i els infants a situacions de major

inseguretat o violència. L'analfabetisme o el desconeixement de llengües estrangeres són altres factors amb fortes diferències de gènere i que tenen un gran impacte en situacions d'emergència.

En aquest cas l'activitat que es proposa és un exercici d'anàlisi de la premsa escrita, per veure de quina manera es presenten i es reproduïxen els rols de gènere quan s'informa de notícies relacionades amb conflictes o amb desastres ambientals. Es pot triar un determinat esdeveniment recent, contextualitzar-lo i analitzar quina presentació fa la premsa del rol de dones i homes davant aquestes situacions, tant en el relat, en les persones entrevistades, com en les imatges que acompanyen les notícies. Es pot analitzar si les dones hi són presents o no, o si hi són, però només com a víctimes o vinculades als rols tradicionals de cures, si se les entrevista només com a víctimes o també com a professionals expertes o bé si apareixen de tal manera que es visualitza i es reconeix la seva agència i la seva participació en la recuperació, en els moviments socials o en l'arena política.

4.3. Avaluació de l'assignatura

El sistema d'avaluació que proposem s'haurà d'adaptar a la modalitat dels estudis, depenent de si són presencials, semipresencials o virtuals. En tots els casos és rellevant que el sistema d'avaluació i els diferents ítems que la componen siguin explicitats tan oralment com per escrit en els plans docents des de l'inici del curs o preferentment des d'abans del procés de matriculació. Aquest fet contribueix a la transparència i a un millor i més igualitari dret a la informació, enlloc de deixar que circuli per canals informals o improvizats, que poden deixar fora les dones o col·lectius de minories.

Tan important com explicitar i transparentar el sistema d'avaluació emprat és la necessitat de respectar el que s'ha proposat als plans docents, sense introduir canvis, ni fer improvisacions. Aquest respecte a les condicions d'avaluació prèviament establertes, tan per part del professorat com de l'alumnat, genera major seguretat i augmenta les probabilitats d'èxit en els processos d'avaluació. Circumstàncies excepcionals, com per exemple la pandèmia de COVID-19, poden necessitar de canvis o adaptacions, però aquestes haurien de ser sempre acordades i convenientment publicades.

Pel que fa al model o sistema d'avaluació proposem avaluar l'assignatura de forma continuada a partir d'una tipologia d'activitats, que permetin a l'alumnat aprendre a partir de diferents habilitats o preferències, per ser més sensibles a la seva diversitat.

També proposem diversificar i espaiar els lliuraments, per evitar l'acumulació de tasques al final del curs o semestre. Alternativament seria bo proposar diversos lliuraments que permetin a l'alumnat rebre una retroalimentació a mesura que avança el curs, per tal de millorar les seves destreses i aplicar-les a l'adquisició dels coneixements propis de l'assignatura. Els lliuraments han de tenir una data acordada i prefixada a l'inici de curs, que permeti a l'alumnat organitzar la seva feina i fer-la compatible amb la resta d'assignatures i amb la seva vida professional, personal o familiar, facilitant la conciliació.

D'entre els exemples d'activitats que es poden utilitzar per fer efectiva aquesta avaluació continuada, podem citar els treballs de curs, els exercicis puntuals realitzats a classe, o encarregats per ser realitzats fora de l'aula individualment o en grup de treball. Aquests exercicis es refereixen als diferents blocs temàtics treballats i poden consistir en comentaris de textos, de mapes o de dades estadístiques, preparació de glossaris, en assaigs per respondre a preguntes proposades, en comentaris de vídeos, en petits treballs de camp... Realitzar aquest tipus d'activitats és compatible amb la realització d'un o més d'un examen, que eventualment pot ser fet permetent la consulta d'apunts o resums, per valorar preferentment la capacitat de comprensió, d'expressió i d'argumentació de l'alumnat.

És molt positiu que valorem l'assistència i la participació en els debats d'aula i les discussions de lectures. També podem fomentar l'ús del llenguatge oral proposant presentacions a classe o debats d'aula i no únicament exercicis escrits.

Cal que l'alumnat conegui des de l'inici que el treball acadèmic no admet la còpia o plagi de material, tant en el cas de treballs, com en el cas d'exàmens i que aquest tipus de pràctiques poden ser sancionades. D'aquesta manera contribuirem a una ètica del treball personal, l'adherència a uns valors, que després l'alumnat podrà aplicar a la seva activitat professional futura.

05. RECURSOS DOCENTS ESPECÍFICS PER A LA INCORPORACIÓ DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN GEOGRAFIA

5.1. Ús no sexista del llenguatge

Un dels primers i principals recursos que podem utilitzar a l'hora d'introduir la perspectiva de gènere en geografia és l'ús d'un llenguatge sensible al gènere. Altrament dit, tenir cura de fer un ús no sexista del llenguatge o en l'expressió més comunament utilitzada en l'actualitat, utilitzar un llenguatge que sigui inclusiu.

És possible que no sapiguem com fer-ho i per això podem recórrer a algunes de les nombroses guies existents, tan de l'àmbit universitari, com de l'àmbit de la comunicació o de caràcter més general, on podem trobar molts suggeriments aplicables a la pràctica docent. Destaquem quatre dels recursos existents:

L'APÒSTROF, SCCL (2021) *Català inclusiu i natural*, Barcelona, L'Apòstrof. Recurs en línia: <https://apostrof.coop/catala-inclusiu.pdf> [consultat 30.06.2022].

XARXA VIVES D'UNIVERSITATS (2012) Criteris multilingües per a la redacció de textos igualitaris. Disponible a: <https://www.vives.org/book/criteris-multilingues-per-a-redaccio-textos-igualitaris/> [consultat 30.06.22].

MARÇAL, Heura; KELSO, Fiona i NOGUÉS, Mercè (2011) *Guia per a l'ús no sexista del llenguatge a la Universitat Autònoma de Barcelona*, Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona. Disponible a: <https://www.uab.cat/doc/llenguatge> [consultat 30.06.2022].

MARÇAL, Heura (2018) *Deu pistes per a un ús no sexista del llenguatge*, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. <https://www.uab.cat/doc/pistes-us-no-sexista-llenguatge> [consultat 30.06.2022].

Les diverses propostes es poden portar a la pràctica amb major o menor intensitat, començant per algun aspecte que ens sembli més assequible. Es pot començar per evitar utilitzar el masculí genèric, en favor d'expressions neutres o més inclusives. Per exemple, parlar de professorat enlloc de parlar únicament de professors. Una altra opció és la de fer servir desdoblaments i per exemple, parlar de professores i professors, amb alternances entre els masculí i el femení, enlloc de parlar únicament de professors.

Els documents més recents plantegen el fet que ens trobem davant un procés de canvi lingüístic, on progressivament es va utilitzant menys el masculí genèric en favor de formes neutres o inclusives. Al mateix temps actualment es presenta el repte que ja no són només les dones les qui presenten la necessitat de formes lingüístiques més inclusives, perquè la majoria de persones que s'identifiquen com a no-binàries o de gènere neutre, també senten que les formes tradicionals, com el masculí genèric, les invisibilitzen (L'Apòstrof, 2021). Per això caldrà estar atentes a les noves propostes i als treballs que elabora el Grup de treball de qualitat lingüística de la Xarxa Vives d'Universitats, per tal de donar resposta als nous reptes que apunten a la necessitat de superar el llenguatge binari i fer noves propostes que responguin a les demandes i als usos socials.

En tot aquest procés hi ha resistències i incomoditats, tant de la comunitat parlant, com de les persones expertes que, des de posicions conservadores, defensen que no cal fer canvis. Aquestes posicions sovint no tenen en compte el malestar que senten les persones no binàries que no se senten incloses o prou visibilitzades en les fórmules tradicionals. Per això caldrà escoltar les necessitats de les persones que no senten reconeguda la seva identitat, obrir tota la comunitat lingüística al diàleg i treballar per donar respostes a les preguntes i reptes que la societat actual planteja.

Una altra estratègia ben assequible per fer el llenguatge més inclusiu i visibilitzar les dones i la seva obra, és la necessitat de citar i incloure autores entre les persones expertes en la disciplina geogràfica, especialment quan presentem la bibliografia a l'alumnat. Així mateix, quan citem les autories podem fer-ho amb el nom de pila complet i no únicament amb les inicials, per tal de contribuir a la visibilització de les autores. Aquestes pràctiques, a més, representen una via per oferir referents de geògrafes i altres autores a les alumnes, en les que es vegin reflectides i puguin projectar-se com a professionals en el futur.

5.2. Ús d'exemples, dades i escales sensibles al gènere

Un segon tipus de recurs que tenim a l'abast és el d'evitar utilitzar exemples esbiaixats al gènere o que reforcen els estereotips de gènere. Això ho podem tenir present en la pràctica docent quotidiana, en els exemples i estudis de cas que proposem en les classes teòriques o en les pràctiques. Semblantment, quan es fa la promoció dels estudis de geografia hem de procurar que a les imatges de les webs i al material publicitari apareguin dones, per tal d'oferir referents femenins a les possibles futures estudiants de geografia. Això és particularment important

en aquests estudis, on s'ha observat una progressiva masculinització de l'alumnat en els darrers anys.

Sovint textos i imatges reproduïen estereotips i pràctiques sexistes. El professorat de les classes teòriques o pràctiques o el professorat responsable del treball de camp ha de vetllar per no reproduir-los i qüestionar-los quan apareguin en els materials, per tal de desenvolupar el pensament crític de l'alumnat (hooks, 2022). També caldria vetllar perquè les classes mostrin una pluralitat d'experiències i referents. En el context d'aquesta guia, principalment pel que fa a qüestions de gènere, però és important incloure també exemples que reflecteixin la diversitat ètnica, cultural, religiosa, de classes socials... que trobem en diferents regions del món i que condicionen o fins i tot determinen les vides quotidianes de les dones, dissidències sexuals i altres col·lectius marginalitzats o minoritaris.

Ampliar el ventall de les temàtiques tractades permet ampliar l'abast dels interessos de l'alumnat. En el cas de la geografia aquesta obertura es pot estendre també a l'escala d'anàlisi i a les regions del món que són objecte d'estudi. Tendim a focalitzar l'atenció en l'entorn més proper, sense tenir prou present o dedicar prou atenció a la diversitat de contextos geogràfics i les seves especificitats de gènere a escala mundial.

Habitualment i encara avui, el tractament dels temes o les problemàtiques a escala macro estan molt més vinculades als interessos masculins. Les grans decisions i acords a escala mundial, fruit de cimeres internacionals, sovint ens ofereixen imatges amb un ampli predomini d'homes, per la seva encara molt majoritària participació en el poder polític i particularment en la política internacional.

En canvi en l'escala micro, l'escala del poder local, la que gestiona i condiona el dia a dia de les comunitats és on trobem major presència femenina, encara que no s'hagi arribat a la paritat. Aquesta situació de desigualtat la trobem també en el tractament de les temàtiques geogràfiques, de manera que els estudis de cas, a escala local, responen millor als interessos de les dones, especialment si estan vinculades a través de l'activisme o la participació en el tercer sector o en la política de les seves comunitats. Per exemple, quan s'estudien les motivacions de les dones per participar en moviments en favor de la protecció del medi natural o contra actuacions que el posen en perill, es veu que s'impliquen més en la mesura que el problema és pròxim i sobretot quan afecta al benestar, la salut i la supervivència personal, familiar o de la comunitat local (Agüera, 2008).

La necessitat de comptar amb dades desagregades per sexe és també una passa imprescindible per poder fer anàlisis sensibles al gènere, tal com s'ha comentat

en capítols anteriors. Si no disposem d'aquestes dades o si no han estat adequadament recollides, difícilment podrem abordar qualsevol temàtica, sigui la participació de dones i homes en el mercat de treball, el temps dedicat al treball de cures, l'ús dels espais públics o l'accés diferencial a recursos com la terra o l'habitatge.

5.3. Espai i ambient acadèmic respectuós i confortable per a totes les persones

Entre els recursos docents per introduir la perspectiva de gènere no podem oblidar la cura que cal tenir perquè l'alumnat se senti còmode a classe, especialment quan tractem temes sensibles que poden afectar a alguna persona. No podem, ni tenim perquè saber-ho, ni cal que ens en donin detalls, però hi ha la possibilitat que tinguem a l'aula alumnat que pot haver patit personalment situacions de violència sexual o altres violències masclistes, xenofòbia o racisme. Potser no ho han patit elles directament, sinó familiars o altres persones properes. Per això, abans d'entrar en qüestions sensibles d'aquesta o altra índole, ho hauríem d'advertir (*trigger warning*) a l'alumnat i oferir la possibilitat de sortir puntualment de classe. En aquests casos pot ser que la persona necessiti estar acompanyada o necessiti algun altre tipus de suport pel trasbals que pugui suposar recordar o reviuir aquests fets.

De la mateixa manera, també hauríem de tenir cura d'atendre les necessitats educatives específiques que pot requerir l'alumnat, facilitar les eines, el temps i la dedicació perquè aquestes persones se sentin ateses i puguin fer un seguiment satisfactori de l'assignatura.

Aplicar una perspectiva feminista a la docència també vol dir revisar l'espai físic de l'aula per fer-lo menys jeràrquic, més igualitari i inclusiu. Igualment, cal treballar en les relacions que es donen a l'aula entre el propi alumnat i entre alumnat i professorat. Per això cal estar atentes per evitar que es reproduïxin a l'aula els rols tradicionals i els biaixos androcèntrics. Vetllar perquè el temps d'intervenció no sigui acaparat sempre per les mateixes persones. Fomentar que s'escoltin totes les opinions sense interrupcions i no només les del professorat. Motivar i donar peu a la participació de les persones que tenen més dificultat per intervenir en els debats. Proposar dinàmiques on, enlloc de parlar davant tota la classe, es pugui treballar en petits grups o bé escriure i llegir enlloc d'argumentar directament, són fórmules que fomenten una participació més igualitària (Ponferrada, 2017).

Cal vetllar perquè el tracte a l'aula i molt especialment durant el treball de camp en que hi ha més temps de convivència i en entorns no habituals, sigui sempre de respecte a la diversitat d'opinions, però també a la diversitat d'identitats de gènere, expressions de gènere o orientacions sexuals, així com envers altres identitats (hooks, 2022). Cal explicar que no es poden produir situacions d'assetjament sexual, racista o de cap altre tipus. Un bon recurs de prevenció pot ser aprofitar el context, el temps i l'espai de l'aula per donar a conèixer els serveis d'atenció, suport i els protocols contra l'assetjament sexual i d'altre tipus amb que compten ja actualment la majoria d'universitats. D'aquesta manera l'alumnat s'hi podrà adreçar quan ho necessiti personalment o quan detecti situacions d'assetjament cap a altres persones, així com per sensibilitzar-se i formar-se sobre la prevenció i l'abordatge de l'assetjament sexual, per raó de gènere, expressió de gènere, orientació sexual o les violències masclistes en el context universitari.

L'aplicació de la perspectiva de gènere en la docència també ens ha de portar a ser especialment sensibles pel que fa al nom i els pronoms amb que l'alumnat vol ser anomenat. Això no sempre coincideix amb la informació oficial de les llistes de classe. Per això podem utilitzar l'aula per informar sobre els protocols de canvi de nom sentit de la pròpia universitat (si escau), o oferir la possibilitat de ser anomenat o anomenada segons els propis desitjos, per superar els límits o els malestars que el nom legal pot representar.

5.4. Objectius formatius

Proposem també alguns objectius formatius que creiem que haurien d'estar incorporats en el planteig docent de qualsevol assignatura de geografia amb perspectiva de gènere, com per exemple:

- Comprendre les definicions, els conceptes bàsics i objectius de la geografia de gènere.
- Comprendre com la incorporació de la perspectiva de gènere altera i augmenta el coneixement sobre la relació entre la societat i el medi.
- Ser capaç de reformular les investigacions geogràfiques incorporant-hi la perspectiva de gènere.
- Valorar la introducció d'aquesta perspectiva en els estudis geogràfics actuals.
- Desenvolupar la capacitat de reflexió, anàlisi, discussió i interpretació, tant individual com en grup.

Les habilitats, actituds i valors que caldria treballar podrien ser, entre altres, les següents:

- Capacitat de reflexió, d'anàlisi i de síntesi.
- Comunicació oral i escrita.
- Mirada crítica.
- Habilitats de recerca.
- Adquisició de bases teòriques i continguts pràctics.
- Capacitat de participar en polítiques transversals de gènere.
- Actitud respectuosa amb els/les companys/es i professores.
- Obertura davant opinions divergents expressades a classe.
- Interès per altres realitats geogràfiques.
- Interès per relacionar la temàtica de l'assignatura amb les notícies d'actualitat.

5.5. Masculinització de la geografia

I acabem aquest capítol amb una reflexió final. La geografia és una disciplina que en les darreres dècades ha vist com el seu alumnat s'anava masculinitzant de manera progressiva. En els anys vuitanta i noranta del segle XX hi ha havia un cert equilibri o com a mínim una paritat entre el nombre de nois i noies que es matriculaven en estudis de geografia. Això es correspon amb un moment en que una de les sortides professionals era l'ensenyament secundari, com s'ha indicat anteriorment. En les dues últimes dècades, a mesura que els estudis s'han orientat a formar professionals de la geografia per altres àmbits laborals, assistim a una masculinització progressiva d'aquests estudis. Prenent com a referència les dades que publica la Universitat Autònoma de Barcelona² a la seva web, trobem que en els darrers quatre anys el percentatge de dones matriculades al grau de Geografia, medi ambient i planificació territorial (anteriorment grau en Geografia i ordenació del territori i abans grau en Geografia) mai ha arribat al 40 % i en algun any les dones matriculades han estat només el 16 %, situant-se en xifres que caracteritzen estudis de l'àmbit de les enginyeries.

² <https://www.uab.cat/web/estudiar/llistat-de-graus/qualitat/el-grau-en-xifres/geografia-medi-ambient-i-planificacio-territorial-1297754209672.html?param1=1345738326639>. [Consultat 25/06/2022].

Aquest fet és molt rellevant i té conseqüències més enllà de la composició de l'alumnat, perquè després es veu reflectit en els estudis de postgrau, en les contractacions de professorat, la manca de referents femenins... Tenim pendent estudiar amb profunditat les causes d'aquest canvi de tendència, però podem aventurar algunes hipòtesis que ens ho explicarien. En primer lloc el contingut dels plans d'estudis que s'han anat tecnificant, a costa de deixar caure les assignatures regionals, molt vinculades als orígens de la geografia, així com una escassa presència d'assignatures de l'àmbit de la geografia social. Una d'aquestes assignatures és la de geografia i gènere, que en la majoria de plans d'estudis de geografia no s'ofereix o si s'ofereix es fa en modalitat d'optativa. Les notes de tall podrien aportar una altra explicació, atès que les estadístiques mostren que les noies obtenen notes de tall mitjanes superiors a les dels nois. Aquest fet les posiciona millor per poder escollir i es poden permetre triar entre un ampli ventall d'estudis. Finalment les dades mateixes sobre xifres de matrícula, on queda reflectida la masculinització de l'alumnat, poden portar a pensar al futur alumnat que aquests estudis s'adrecen més als nois i els seus interessos que no pas als de les noies.

Per revertir aquesta tendència i aconseguir unes proporcions que reflecteixin millor la composició de la societat de referència, oferim alguns suggeriments i recursos pràctics. En aquest sentit, caldria revisar a fons els plans d'estudis per incloure continguts que fossin atractius i responguessin als interessos de les estudiants potencials i no únicament a les demandes del mercat laboral. També és rellevant que en les imatges de promoció dels estudis de geografia es mostrin referents femenins, tant d'alumnat com de professorat. Semblantment, caldria vetllar que les persones que fan la promoció dels estudis de geografia no siguin única o majoritàriament homes. També cal oferir una bibliografia acadèmica on la presència de dones geògrafes sigui rellevant. I finalment, també caldria tenir plantilles de professorat i polítiques de contractació paritàries en totes les categories, sobretot per aconseguir que les dones siguin més presents entre el professorat estable i que la paritat entre el professorat es mantingui al llarg del temps.

06. ENSENYAR A FER RECERCA EN GEOGRAFIA SENSIBLE AL GÈNERE

En el marc d'aquesta guia sobre la docència en geografia amb perspectiva de gènere s'inclou un apartat sobre l'aprenentatge de la recerca amb perspectiva de gènere en geografia. Aquest és un aprenentatge que es pot fer en el marc dels exercicis pràctics d'aula o en un treball de curs d'una assignatura. Tanmateix, quan això és especialment rellevant és en el moment que l'alumnat s'ha de plantejar la realització del treball de final de grau (TFG) o el treball de final de màster (TFM). Fins i tot pot passar que hi hagi alumnat que s'ho planteja per primera vegada a l'hora d'emprendre una tesi de doctorat en geografia, perquè no ha tingut abans l'oportunitat de conèixer i incorporar aquesta mirada.

La necessitat i l'oportunitat d'incorporar la perspectiva de gènere a la recerca en geografia es justifica amb molts dels elements que s'han citat a les pàgines i apartats anteriors, quan es feia referència a la docència. No només es tracta de donar compliment al marc normatiu i als plans d'igualtat de les universitats o altres normatives, guies o orientacions que cada institució pot facilitar i facilita. Pensar i practicar la recerca en geografia amb perspectiva de gènere millora la qualitat de la recerca i contribueix a un coneixement no androcèntric, inclusiu i socialment més just (Moss, 2002).

A més del que ja és una exigència des de les institucions mateixes, cal tenir en compte que l'enfocament de gènere i l'impacte de gènere és cada cop més valorat i a vegades fins i tot obligatòriament inclòs a les convocatòries de recerca competitives internacionals i no només en les de ciències socials. Tanmateix i en paral·lel a aquest context legislatiu i acadèmic favorable, sobretot si el comparem amb el del segle XX, també cal voluntat i compromís per fer una opció decidida i valenta per incorporar la perspectiva de gènere en la recerca, perquè encara hi ha qui la qüestiona, i romanen resistències ben arrelades i recurrents.

La principal aportació del feminisme a la metodologia de recerca és la crítica a l'empirisme i a la ciència positivista, que s'ha mostrat poc útil o insuficient per fer front a la complexitat i les contradiccions que la recerca ens planteja (Madge, 1997). D'aquí que, tot i estar oberta a una diversitat de tècniques i enfocaments metodològics o a abordatges mixtes, els enfocaments, les tècniques i aproximacions únicament quantitatives han estat força criticades per les seves limitacions, com per exemple la manca de dades desagregades per sexe, mentre que les tècniques qualitatives han estat i són fonamentals i molt ben valorades en la geografia feminista (Limb i Dwyer, 2001; Baylina, 1997; Prats, 1998).

L'escala de la recerca també és una qüestió rellevant. La geografia feminista tendeix més a la petita escala, la més pròxima a les experiències de la vida quotidiana de les dones, la més sensible a les diferents responsabilitats i treballs que aquestes desenvolupen. Per això són molt valorats i utilitzats els estudis de cas, que poden incloure allò que no contempen les estadístiques i que permeten aprofundir per entendre els processos. Els estudis macro, a escala global o estatal, poden ser útils per contextualitzar i comparar, però són limitats perquè no posen el focus o no contenen la informació que la perspectiva de gènere necessita.

Tanmateix, també cal recordar que no hi ha una única manera de fer recerca o una única metodologia feminista. Les tries s'hauran d'adequar a cada recerca concreta i per trobar allò que és més adequat i efectiu en cada cas, és a dir, que depenen de cada recerca. Per això més aviat parlem, en plural, de metodologies feministes, però sí que podem afegir com a característica la flexibilitat, l'obertura cap a diferents opcions, cap a la innovació i cap a la creativitat, que dona lloc a noves mirades sobre problemes ja tractats des d'altres perspectives metodològiques o altres epistemologies. I això és el que en permet trobar respostes i explicacions diferents i fins i tot alternatives.

La geografia feminista també ha hagut d'abordar **debats metodològics**, dels quals s'ha desprès la necessitat d'incloure i tenir en compte conceptes com la reflexivitat, la posicionalitat i el coneixement situat. Un primer pas ha estat reconèixer que el coneixement objectiu no existeix perquè el coneixement sempre és situat, també en geografia (Ekinsmyth, 2002).

La **reflexivitat**, entesa com el procés de reflexió sobre el procés mateix de recerca, és una altra eina molt útil que es pot animar a l'alumnat que comença a fer recerca a incorporar ja en les seves primeres pràctiques investigadores. Sovint aquest procés porta implícit preguntar-se sobre les pròpies assumpcions o prejudicis, sobre els nostres privilegis. Significa també reflexionar sobre la legitimitat de la recerca que es vol emprendre, sobre el dret a fer-la i sobretot a qüestionar-se la pròpia posició en relació a la recerca, sobre si la fem com a *outsiders* o *insiders*, des de dins o des de fora del grup o la comunitat, amb tot el que això implica.

Per això també és molt útil i recomanable pensar i expressar, en el marc de la recerca, la pròpia **posicionalitat**. Fer referència al lloc, l'edat o el cicle de vida, les identitats i l'experiència vital des d'on es fa la investigació. Un bon exemple de com expressar aquesta posicionalitat ens l'ofereix Janet Momsen (2020, p. 7) en una de les seves obres més reeditades.

Quan s'opta per l'enfocament feminista a l'hora d'iniciar una recerca, cal tenir-la present des del minut zero. Totes les fases de la recerca, des de la tria del tema o la selecció de l'objecte i/o del subjecte d'estudi ja cal fer-les des d'aquesta mirada. Centrar-nos en qüestions que siguin rellevants des de la perspectiva de gènere, revisar la reformulació de categories i conceptes, la tria dels problemes que cal visibilitzar i abordar i fer preguntes de recerca que sorgeixen justament perquè l'abordatge de la recerca es fa en el marc d'una mirada feminista de la geografia.

Un cop triat el tema i un cop formulades les hipòtesis o preguntes de recerca, la perspectiva de gènere ens hauria d'acompanyar en totes les fases del disseny i el desenvolupament de la recerca. En la tria del lloc o àrea d'estudi, en la selecció i l'aplicació de les tècniques de recerca, en l'anàlisi dels resultats, en el llenguatge i l'escriptura utilitzats, així com en la selecció de les fonts i en la recerca documental.

En el cas de la geografia cal, a més, destacar la importància del **treball de camp**. I cal tenir en compte que el «camp» no és un lloc neutral, sinó que té el seu propi context polític, social, econòmic i cultural (Katz, 1994). Per això cal preparar-lo acuradament, informar-nos prèviament i amb molt respecte cap els llocs i les persones que els habiten, les seves cultures, valors i prioritats.

En la realització d'**entrevistes** hem de ser curoses per donar espai i temps perquè les persones entrevistades es puguin expressar d'acord amb les seves necessitats. Cal adaptar-nos a la seva disponibilitat horària, al lloc que prefereixin perquè els és més còmode o més facilitador de la seva vida quotidiana. I abans que res, cal que la persona doni el seu consentiment a realitzar l'entrevista i eventualment gravar-la, informar-la de la possibilitat de no respondre algunes preguntes o de donar per enllestida l'entrevista quan ho desitgi.

En totes aquestes fases del procés de recerca haurem de vetllar per incorporar adequadament la perspectiva de gènere i per avaluar l'impacte de gènere de la recerca, especialment si treballem amb grups de població vulnerables o en contextos socioculturals que ens són aliens o que desconeixem. En cada moment, en cada decisió que prenem, ens haurem de preguntar sobre possibles biaixos androcèntrics i/o etnocèntrics i trobar la manera d'atenuar-los o esborrar-los del nostre treball.

Les **relacions de poder** són inevitables en el procés de recerca i han de ser reconegudes, tingudes en compte i eventualment negociades. Les relacions de poder no es poden fer desaparèixer, però sí que es pot treballar per aconseguir

que siguin relacions més igualitàries. Això fa referència tant a les relacions entre membres d'un equip de recerca o col·lectiu, com entre la persona o persones recercadores i la comunitat o les persones objecte d'estudi.

Per concloure, ens pot semblar que fer recerca des de la perspectiva de gènere és una complicació, que és més difícil, per totes les cauteles que hem introduït, per tota la feina de reflexió, qüestionament i autocrítica que porta implícita aquesta opció. La conclusió és que, suposi o no més feina o fer front a més dubtes, fer recerca amb perspectiva de gènere vol dir fer geografia de més qualitat, geografia més inclusiva i més sensible a les diferències de gènere. I, si es vol adoptar una perspectiva interseccional, també més sensible a altres dimensions de la desigualtat.

07. RECURSOS PEDAGÒGICS EN GEOGRAFIA I GÈNERE

7.1. Webgrafia

Association of Women in Development

www.awid.org

Escola de Cultura de Pau. Gènere i Pau

<https://escolapau.uab.cat/ca/genere-i-pau/>

Grup de Recerca en Geografia i Gènere. Departament de Geografia. Universitat Autònoma de Barcelona

<http://geografia.uab.cat/genere/>

Institute of Development Studies, University of Sussex

www.ids.ac.uk/bridge

International Center for Research on Women

www.icrw.org

International Geographical Union Commission on Gender and Geography

<https://igugender.wixsite.com/igugender>

Oxfam

<https://www.oxfam.org/es/informes>

UN Women-ONU Mujeres

<https://www.unwomen.org/en>

<https://www.unwomen.org/es>

NACIONES UNIDAS

Objetivos de desarrollo sostenible. 5: Igualdad de Género.

<https://www.un.org/sustainabledevelopment/es/objetivos-de-desarrollo-sostenible/>

World Bank-Banc Mundial

www.worldbank.org/gender

7.2. Bibliografia sobre geografia i gènere

- ALBET, Abel (ed.) (2019). *Maria Dolors Garcia-Ramon. Geografía, género, disidencia e innovación*. Barcelona: Icaria.
- ALBET, Abel i BENACH, Núria (2012). *Doreen Massey. Un sentido global del lugar*. Barcelona: Icaria.
- BENERIA, Lourdes; BERIK, Gunselli i FLORO, Maria (2018). *Género, desarrollo y globalización. Una visión desde la economía feminista*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- BROWN, Gavin i BROWNE, Kath (eds.) (2016). *The Routledge research companion to geographies of sex and sexualities*. Londres: Routledge.
- BROWNE, Kath; LIM, Jason; BROWNE, Gavin (eds.) (2007). *Geographies of sexualities. Theory, practices and politics*. Londres: Routledge.
- BROWNE, Kath i FERREIRA, Eduarda (eds.) (2015). *Lesbian geographies. Gender, place and power*. Londres: Routledge.
- BRU, Josepa (1997). *Medioambiente, poder y espectáculo: gestión ambiental y vida cotidiana*. Barcelona: Icaria.
- BRYANT, Lia i PINI, Barbara (2011). *Gender and rurality*. Londres: Routledge.
- DATTA, Anindita et al. (eds.) (2020). *Routledge Handbook of gender and feminist geographies*. Londres: Routledge.
- DOMOSH, Mona i SEAGER, Joni (2001). *Putting Women in Place: Feminist Geographers make Sense of the World*. Londres: The Guilford Press.
- FEDERICI, Silvia (2019). *Tornar a encantar el món: el feminisme i la política dels comuns*, Manresa: Tigre de Paper.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors; ORTIZ, Anna i PRATS, Maria (eds.) (2014). *Espacios públicos, género y diversidad. Geografías para unas ciudades inclusivas*. Barcelona: Icaria.
- GORMAN-MURRAY, Andrew i HOPKINS, Peter (2014). *Masculinities and place*. Londres: Routledge.
- IBARRA, Verónica; ESCAMILLA, Irma (2016). *Geografías feministas de diversas latitudes. Orígenes, desarrollo y temáticas contemporáneas*. México D.F.: Universidad Nacional Autónoma de México.

- Laurie, Nina *et al.* (1999). *Geographies of new femininities*. Londres: Longman.
- McDowell, Linda (2000). *Género, identidad y lugar. Un estudio de las geografías feministas*. València: Cátedra.
- Momsen, Janet H. (2020). *Gender and Development*. Londres: Routledge.
- Moss, Pamela; Falconer Al-Hindi, Karen (2008). *Feminisms in Geography. Rethinking space, place and knowledge*. Londres: Rowman and Littlefield.
- Oberhauser, Ann M. ; Johnston-Anumonwo, Ibipo (eds.) (2014). *Global Perspectives on Gender and Space. Engaging feminism and development*. Londres: Routledge.
- Oberhauser, Ann M.; Fluri, Jennifer L.; Whitson, Risa i Mollett, Sharlene (2018). *Feminist spaces. Gender and geography in a global context*. Londres: Routledge.
- Sabaté, Ana; Rodríguez, Juana M. i Díaz, M. Ángeles (1995). *Mujeres, Espacio y Sociedad. Hacia una Geografía del género*. Madrid: Síntesis.
- Sánchez de Madariaga, Inés (s.a.). *Urbanismo con perspectiva de género*. Junta de Andalucía.
- Sassen, Saskia (2003). *Contra-geografías de la globalización. Género y ciudadanía en los circuitos transfronterizos*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Seager, Joni (2018). *The Women's Atlas*. Londres: Penguin.
- Silva, Joseli María; Ornat, Marcio i Chimin Junior, Alides Baptista (eds.) (2017). *Diálogos Ibero-Latinoamericanos sobre geografías feministas e das sexualidades*, Ponta Grossa: Todapalavra.
- Trauger, Amy i Fluri, Jennifer L. (2019). *Engendering development: capitalism and inequality in the global economy*, Londres: Routledge.
- United Nations Development Programme [UNDP] (diversos anys). *Human Development Report*, New York and Oxford: Oxford University Press.
- United Nations (1995) *Report of the Fourth World Conference on Women*. www.undp.org/fwcw/fwcw2.htm
- United Nations Development Fund for Women [UNIFEM] (2000) *Progress of the World's Women 2000*, www.undp.org/unifem/progressww/2000
- Women and Geography Study Group (1997). *Feminist geographies. Explorations in diversity and differences*. Londres: Longman.

7.3. Revistes de referència en geografia i gènere

Documents d'anàlisi geogràfica, números monogràfics 14 (1989), 26 (1995), 35 (1999), 49 (2006), 65(3) (2019).

<http://www.raco.cat/index.php/DocumentsAnalisi>

Gender, place and culture. A Journal of Feminist Geography. Carfax Publishing.

https://www.tandfonline.com/journals/cgpc20?gclid=EAIaIQobChMI-tr-j8PC0-AIVzYKDBx3TIQAGEAAAYASAAEgKfNvD_BwE

Revista latino-americana de geografia e gênero.

<http://www.revistas2.uepg.br/index.php/rlagg>

7.4. Glossari de conceptes geogràfics amb perspectiva de gènere

Espai

Dimensió socialment produïda i que intervé en la configuració de la diferència. L'espai és generitzat: les persones utilitzen l'espai de diferent manera; les relacions de gènere s'expressen en l'espai; la concepció de l'espai és masculina. En aquest darrer sentit, la insistència en el fet que només l'espai material és real, construeix una distinció entre espais reals i no-reals. Des d'una pràctica masculina de construcció del poder aquesta distinció crea una jerarquia, que és generitzada: l'espai real és simultàniament concret i dinàmic, significat el masculí, mentre que l'espai no-real és simultàniament fluid i volàtil, generitzat com a femení.

Lloc

La geografia feminista parla del *sentit del lloc*, un conjunt de relacions establertes entre comunitats heterogènies, sense fronteres, obert a l'exterior, però que és únic. La singularitat, especificitat del cada lloc la forma precisament el seu caràcter de relacions heterogènies, úniques.

Paisatge

És la interpretació concreta d'un entorn. Els paisatges no són objectes materials sinó una forma visual d'organitzar la percepció del medi; una forma de mirar. Per a la geografia humanista, el paisatge és una forma de mirar el món que expressa els valors de la classe dominant. Per a les geògrafes feministes, el paisatge també és una forma de mirar generitzada masculina. Històricament la «natura» ha estat generitzada com a femenina en les cultures occidentals, per tant, una crítica feminista del paisatge considera que la forma de veure el paisatge s'ha pensat des d'una perspectiva masculina, la mateixa perspectiva que ha interpretat el món.

Si s'argumenta que el paisatge és entès com una forma de mirar i que aquesta és classista i generitzada, també podem pensar en altres estructures de poder que es produeixen i es reproduïxen a través del paisatge. En una societat heteronormativa el paisatge és llegit com a heterosexual i en una societat racista, és llegit com a blanc.

7.5. Enllaços a guies docents d'assignatures sobre geografia i gènere als graus de Geografia

Universitat Autònoma de Barcelona

Geografia i Gènere

https://guies.uab.cat/guies_docents/public/portal/html/2021/assignatura/104267/ca

Universidad de Las Palmas de Gran Canaria

Geografía del Género

http://www2.ulpgc.es//index.php?pagina=estudios&ver=weees003&tipo-plan=&codigo=175_4001_40_00_1_4_40139

Universidad de Salamanca

Geografía y Género

<https://guias.usal.es/node/17584>

08. PER APROFUNDIR

8.1. Bibliografia citada i de referència

- AQÜERA CABO, Mercè (2008). «L'activisme femení en conflictes ambientals. Reflexions en clau feminista i apunts per a la gestió del medi». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 51: 13-37.
- ALSTON, Margaret (2013). «Women and adaptation», *WIREs Clim Change*, 4: 351-358.
- AQU (2018) *Marc general per a la incorporació de la perspectiva de gènere en la docència universitària*, Barcelona: Agència per a la Qualitat del Sistema Universitari de Catalunya.
- BAYLINA, Mireia (1997). «Metodología cualitativa y estudios de geografía y género», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 30: 123-138.
- BAYLINA, Mireia (2020). «Dones i tornada al camp. Protagonistes de les noves dinàmiques rurals a Catalunya», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 90: 101-114.
- BAYLINA, Mireia; RODÓ, Maria (2016). «New visual methods for teaching intersectionality from a spatial perspective in a geography and gender course», *Journal of Geography in Higher Education*, 40(4): 608-620.
- BENERÍA, Lourdes (1981). «Reproducción, producción y división sexual del Trabajo», *Mientras Tanto*, 6: 47-84 (original de 1979).
- BENERÍA, Lourdes; GÜNSELİ, Berik i FLORO, Maria (2016). *Gender, development and globalization. Economics as if all people mattered*. London: Routledge.
- BLIDON, Marianne i ZARAGOCÍN, Sofía (2019). «Mapping gender and feminist geographies in the global context», *Gender, place and culture*, 26(7-9): 915-925.
- BRU, Josepa (1995). «Medi ambient i gènere. El paper de les dones en la defensa de la salut i el medi ambient», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26: 277-281.
- BURNETT, Pat (1973). «Social change, the status of women and models of city form and development», *Antipode*, 5: 57-61.
- CHANT, Sylvia (2013). «Cities through a “genderlens”: a Golden “urban age” for women in the global South?», *Environment & Urbanization*, 25(1): 9-29.

- COL·LECTIU PUNT 6 (2014). *Espais per a la vida quotidiana. Auditoria de qualitat urbana amb perspectiva de gènere*. Barcelona: Col·lectiu Punt 6.
- COL·LECTIU PUNT 6 (2019). *Urbanismo feminista*, Barcelona: Virus Editorial.
- DOMOSH, Mona; SEAGER, Joni (2001). *Putting Women in Place: Feminist Geographers make Sense of the World*. Londres: The Guilford Press.
- EKINSMYTH, Carol (2002). «Feminist methodology» A: SUMNER-SMITH, Pamela (ed.) *Doing Cultural Geography*. Londres: Sage, p.177-185.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors (1989). «Para no excluir del estudio a la mitad del genero humano: un desafio pendiente en geografia humana», *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 9: 27-48.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors; PUJOL I ESTRAGUÉS, Hermínia (2004). «La presencia de mujeres en la geografía académica: ¿Hacia una masculinización de la disciplina?», *Cuadernos de Geografía*, Universitat de València, 75: 91-102.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors; ORTIZ, Anna; PRATS, Maria (eds.) (2014). *Espacios públicos, genero y diversidad. Geografías para unas ciudades inclusivas*, Barcelona: Icària.
- GORMAN-MURRAY, Andrew; PINI, Barbara; BRYANT, Lia (2013). *Sexuality, rurality and geography*. Lanham: Lexington books.
- HANSON, Susan (2010). «Gender and mobility: new approaches for informing sustainability», *Gender, Place & Culture*, 17(1): 5-23.
- HARAWAY, Donna (1991). «Situated knowledges. The science question in feminism and the privilegi of partial perspective». A: *Simians, Cyborgs and Women: the reiventon of Nature*. Nova York: Routledge, p. 183-201.
- HOOKS, Bell (1984). *Feminist theory. From margin to center*. Nova York: South End press.
- HOOKS, Bell (2022). *Ensenyar pensament crític*, Barcelona: Raig Verd.
- KATZ, Cindi (1994). «Playing th field: qüestions of fieldwork in geography». *The Professional Geographer*, 46 (1): 67-72.
- L'APÒSTROF, SCCL (2021). *Català inclusiu i natural*, Barcelona, L'Apòstrof. Recurs en línia: <https://apostrof.coop/catala-inclusiu.pdf>
- LIMB, Melanie i DWYER, Claire (2001) (eds.). *Qualitative Methodologies for Geographers. Issues and debates*, Londres: Arnold.

- MADGE, Clara *et al.* (1997). «Methods and methodologies in feminist geographies: politics, practice and power» A: IBG, WOMEN AND GEOGRAPHY STUDY GROUP (ed.) *Feminist geographies. Explorations in diversity and difference*, Essex, Longman, p. 86-111.
- MARÇAL, Heura; KELSO, Fiona; NOGUÉS, Mercè (2011). *Guia per a l'ús no sexista del llenguatge a la Universitat Autònoma de Barcelona*, Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- MASSEY, Doreen (2012). «Un sentido global del lugar», Abel ALBET i Núria BENACH, Doreen Massey. *Un sentido global del lugar*. Barcelona: Icaria, p. 112-129 (traducció de l'original publicat a *Marxism Today*, juny de 1991).
- MCDOWELL, Linda (2000). *Género, identidad y lugar. Un estudio de las geografías feministas*, València: Cátedra.
- MISGAV, Chen (2019). «Planejament, justícia i política urbana LGBT a Tel-Aviv: Un dilema 'queer'», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 65(3): 541-562.
- MOMSEN, Janet H. (2020). *Gender and Development*. Londres, Routledge.
- MONK, Janice (1999). «Gender in the landscape. Expressions of power and meaning», a K. ANDERSON i F. GAY (eds.), *Cultural Geographies*. London: Logman, p. 153-172.
- MOSS, Pamela (ed.) (2002). *Feminist geographies in practice: Research and Methods*. Oxford: Blackwell.
- OSO, Laura i RIBAS, Natàlia (eds.) (2013). *The International handbook on gender, migration and transnationalism. Global and development perspectives*. Cheltenham: Edward Elgar.
- PÉREZ OROZCO, Amaia (2014). *Subversión feminista de la economía. Aportes para un debate sobre el conflicto capital-vida*. Madrid: Traficantes de sueños.
- PONFERRADA, Maribel (2017). *Guia per a la introducció de la perspectiva de gènere en la docència. Tercer Pla d'acció per la Igualtat entre dones i homes de la UAB (2014-2017)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Observatori per a la Igualtat.
- PRATS FERRET, Maria (1998). «Geografia feminista i metodologia: reflexió sobre un procés d'aprenentatge paral·lel», *Cuadernos de Geografía*, 9: 313-323.
- RODÓ, Maria (2013). «Metodologías feministas visuales para el análisis de la experiencia del espacio desde una perspectiva interseccional», *Actas del XXIII*

Congreso de la Asociación de Geógrafos Españoles, Palma de Mallorca, AGE i Departament de Geografia de la Universitat de les Illes Balears, p. 459-468

RODÓ-ZÁRATE, Maria (2021). *Interseccionalitat. Desigualtats, llocs i emocions*. Manresa: Tigre de Paper.

RODRÍGUEZ, Laura; PINI, Barbara i BAKER, Sarah (2016). «The global countryside peasant women negotiating, recalibrating and resistant rural change in Colombia», *Gender, place and culture*, 23(11): 1547-1559.

ROSE, Gilian (1993). *Feminism and Geography. The limits of geographical knowledge*, Minneapolis: University of Minnesota.

SABATÉ, Ana (1984). «Mujer, geografía y feminismo», *Anales de la Universidad Complutense*, 4: 37-53.

SABATÉ, Ana; RODRÍGUEZ, Juana M. i DÍAZ, M.Ángeles (1995). *Mujeres, espacio y Sociedad. Hacia una geografía del género*. Madrid: Síntesis.

SÁNCHEZ DE MADARIAGA, Inés (s.a.). *Urbanismo con perspectiva de género*, Junta de Andalucía.

SEAGER, Joni (2018). *The Women's Atlas*. Londres: Penguin.

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA (2021) *Guia per treballar i avaluar les competències generals de la UAB*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona: <https://www.uab.cat/doc/GuiaTreballarAvaluarCompetenciesGeneralsUAB> [Consultat 30.06.2022]

VALENTINE, Gill (2007). «Theorising and researching intersectionality: a challenge for feminist geography», *The Professional Geographer*, 59(1): 10-21.

VILLELLAS, María (2016) «Processos de pau amb perspectiva de gènere. Inclusivitat i participació», *Quaderns de construcció de pau*, 26.

WALBY, Sylvia (1990). *Theorizing Patriarchy*. Cambridge: Polity Press.

Durant molts segles la meitat de la humanitat ha estat ignorada com a objecte d'estudi en geografia, ja que s'ha considerat tradicionalment la societat com un conjunt neutre, asexuat i homogeni, sense plantejar les profundes diferències que hi ha entre homes i dones en la utilització de l'espai.

La Guia per a una docència universitària amb perspectiva de gènere de Geografia ofereix propostes, exemples de bones pràctiques, recursos docents i eines de consulta amb què revertir l'androcentrisme i incloure la perspectiva de gènere en la docència, la transferència de coneixement i la recerca.

Consulta les guies d'altres disciplines a vives.org

Xarxa Vives
d'universitats

Universitat Abat Oliba CEU. Universitat d'Alacant. Universitat d'Andorra. Universitat Autònoma de Barcelona. Universitat de Barcelona. Universitat CEU Cardenal Herrera. Universitat de Girona. Universitat de les Illes Balears. Universitat Internacional de Catalunya. Universitat Jaume I. Universitat de Lleida. Universitat Miguel Hernández d'Elx. Universitat Oberta de Catalunya. Universitat de Perpinyà Via Domitia. Universitat Politècnica de Catalunya. Universitat Politècnica de València. Universitat Pompeu Fabra. Universitat Ramon Llull. Universitat Rovira i Virgili. Universitat de Sàsser. Universitat de València. Universitat de Vic · Universitat Central de Catalunya.